

HITLER ELLEN

ELLENÁLLÁS A HARMADIK BIRODALOMBAN

Háttérgyár e-könyv

A borító AI közreműködésével készült.

HITLER ELLEN

Ellenállás a Harmadik Birodalomban

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

Kiadói megjegyzés

Kiadó: Háttérgyár, 2026

A kötet önálló, többforrásos történeti szintézis. Nem valamely forrás fordítása vagy rövidített kiadása.

A szöveg mesterséges intelligencia közreműködésével készült, szerkesztett és forrásokkal összevetett feldolgozás.

Tartalom

Szerkesztői előszó	6
1. „Én vajon megtettem volna?”	9
2. Amikor még lehetett volna - 1933 elveszett pillanata	13
Közzjáték I. Miért tűnt működőképesnek a diktatúra?	17
3. Mi számít ellenállásnak?	20
Közzjáték II. A félelem állama - Gestapo, feljelentés, különbíróság	24
4. A hétköznapi ember nemet mond - Friedrich Kellner	28
Közzjáték III. Tudni lehetett-e? - A bűnök hírei a német társadalomban	32
5. Az első földalatti hálózatok - kommunisták és szociáldemokraták	36
6. Hitler ellen tollal és képpel	39
7. A lelkiismeret és az egyházak	43
8. Georg Elser - az ember, aki majdnem megváltoztatta a történelmet	47
9. Túlélni is ellenállás - zsidók a föld alatt	51
10. Akik másokat mentettek	55
Közzjáték IV. Nők az ellenállásban	59
Közzjáték V. Teadélutánból halálos ítélet - a Solf-kör és Elisabeth von Thadden	62

11. Fiatalok, akik nem akartak engedelmeskedni	65
12. „Éljen a szabadság!” - A Fehér Rózsa	68
13. A Rote Kapelle - kémek vagy ellenállók?	72
14. A hadsereg és Hitler - engedelmességtől az összeesküvésig	75
Közzjáték VI. Bűnösök az ellenállásban? - a „makulátlan hős” mítosza	79
15. 1938 - az elmaradt államcsíny	82
Közzjáték VII. Az ellenállás térképe - nem egy központ, hanem sok sziget	85
16. Milyen Németország jöjjön Hitler után?	88
Közzjáték VIII. Emigráció, külföldi kapcsolatok és a magány dilemmája	92
Közzjáték IX. „Szabad Németország” - ellenállás hadifogságból	95
17. Tresckow - amikor már Hitler halála a cél	98
18. Stauffenberg - egy ellentmondásos hős útja	102
Közzjáték X. Zsarnokgyilkosság és államcsíny - meddig mehet el az ellenálló?	105
19. Valkűr - hogyan akarták elfoglalni Németországot?	109
20. 1944. július 20. - óráról órára	113
21. Hitler bosszúja	117
22. Az utolsó határ - dezertálás, szolgálatmegtagadás, „árulás”	120

Közzjáték XI. Az utolsó hetek - amikor már mindenki látta a végét	124
23. Miért nem győzött az ellenállás?	127
24. Hősökből árulók, árulókból hősök	131
25. Epilógus - Nem mindenki volt hős, de lehetett nemet mondani	134
Kronológia - a német ellenállás fontosabb állomásai	138
Kislexikon - személyek és csoportok	141
Függelék I. Történelmi viták - hogyan változott az ellenállás képe?	146
Függelék II. Az ellenállás tíz dilemmája	150
Függelék III. Forráskritikai megjegyzések	154
Felhasznált fő források és szakirodalom	157
Kiegészítő ellenőrző források	159
A kötet módszeréről	160

Szerkesztői előszó

A Hitlerrel szembeni német ellenállás történetét sokáig néhány név sűrítette magába. Claus Schenk Graf von Stauffenberg, Sophie és Hans Scholl, Dietrich Bonhoeffer vagy Georg Elser valóban megkerülhetetlen alakjai ennek a történetnek, de ha csak őket látjuk, akkor éppen a legfontosabb kérdést veszítjük szem elől: mit jelentett ellenállni egy olyan rendszerben, amely fokozatosan felszámolta a politikai nyilvánosságot, a független szervezeteket, a jogbiztonságot, majd végül az emberi élet értékét is saját ideológiájának rendelte alá?

A válasz azért sem egyszerű, mert a Harmadik Birodalom ellenfelei nem alkottak egységes mozgalmat. Voltak kommunisták és szociáldemokraták, konzervatív hivatalnokok és arisztokraták, katonatisztek, katolikus és protestáns keresztények, zsidó fiatalok, diákok, munkások, értelmiségiek és olyan magányos emberek is, akik semmilyen szervezethez nem tartoztak. Más-más Németországot képzeltek el Hitler után, és abban sem értettek egyet, mit szabad tenni a diktatúra ellen. Egyesek a törvényesség maradékába kapaszkodtak, mások röplapokat terjesztettek, üldözötteket bújtattak, híreket továbbítottak, szabotáztak, dezertáltak vagy fegyveres államcsínyt készítettek elő. Néhányan végül arra a következtetésre jutottak, hogy Hitler meggyilkolása nélkül

nincs kiút.

A kötet ezért nem hősi panteont akar építeni. Az ellenállók között voltak olyanok is, akik kezdetben egyetértettek a nemzetiszocializmus bizonyos céljaival, részt vettek Hitler háborúiban, vagy csak akkor fordultak szembe vele, amikor világossá vált számukra, hová vezet a rendszer. Mások 1933 előtt is következetes ellenfelei voltak a nácizmusnak. Ez a különbség nem mellékes. A történeti tisztesség megköveteli, hogy az utólagos erkölcsi ítélet ne törölje el az életrajzok ellentmondásait.

A könyv alapját öt, eltérő jellegű forrás adja. Wolfgang Benz áttekintése a fogalmi és társadalomtörténeti keretet biztosítja, Peter Hoffmann részletes munkája a katonai és politikai összeesküvések dokumentációját, Joachim Fest a július 20-ához vezető út narratív rekonstrukcióját. Friedrich Kellner naplója egészen más szinten szólal meg: egy vidéki igazságügyi tisztviselő szemével mutatja meg a diktatúra mindennapjait, a propaganda működését és azt, mennyit tudhatott egy figyelmes német a rendszer bűneiről. A SPIEGEL Geschichte 2019-es tematikus száma pedig olyan portrékkal és kevésbé ismert történetekkel egészíti ki a képet, amelyek a mindennapi, zsidó, ifjúsági és kulturális ellenállásra is ráirányítják a figyelmet.

A legfontosabb kérdés végig ugyanaz marad: hol kezdődik az ellenállás? Egy diktatúrában a hallgatás

megtörése már politikai tett lehet, de nem minden morgolódás ellenállás. A BBC titkos hallgatása más súlyú, mint egy üldözött elrejtése; a röplap más, mint a bomba; a személyes tisztesség más, mint az államcsíny. Mégis összeköti őket az a pont, ahol az ember a hatalom követelésével szemben valamilyen magasabb mércéhez ragaszkodik: joghoz, lelkiismerethez, hithez, emberi méltósághoz vagy politikai meggyőződéshez.

Ezért a könyv nem azt kérdezi, miért nem lett minden német ellenálló. Inkább azt próbálja megérteni, miért lett néhány ember az. És azt is, miért kellett Németországnak évtizedekig tanulnia, hogy az egykor árulónak nevezett emberek egy része valójában a jogfolytonosság, az erkölcsi felelősség és az emberi méltóság maradékát őrizte egy olyan államban, amely ezeket tudatosan felszámolta.

1. „Én vajon megtettem volna?”

Az utókor egyik legkönnyebb kérdése így hangzik: én mit tettem volna? A történelmi távolság kényelmes. Tudjuk, mi történt Auschwitzban, ismerjük a háború végét, tudjuk, hogy Hitler rendszere összeomlott, és az is világos számunkra, kik kerültek később a történelem erkölcsi oldalára. Aki azonban 1937-ben, 1941-ben vagy 1944-ben Németországban élt, nem a lezárt történetet látta. A döntéseit egy olyan világban hozta meg, amelyben a következmények kiszámíthatatlanok voltak, a rendszer pedig nemcsak büntetett, hanem a hétköznapi élet minden rétegébe behatolt.

Képzeljünk el egy apró helyzetet. Valaki illegális röplapot talál a postaládájában. Ha elolvassa, már tud valamit, amit a hatalom nem akar vele közölni. Ha megtartja, kockázatot vállal. Ha továbbadja, másokat is veszélybe sodorhat. Ha a rendőrségre viszi, talán egy ismeretlen ellenálló letartóztatásához járul hozzá. Ha elégeti, megóvhatja magát, de semmit sem változtat. A diktatúrában az ilyen döntések erkölcsi súlya megnőtt, mert a rendszer tudatosan rombolta le a bizalom természetes hálózatait. A szomszéd, a munkatárs vagy akár a családtag is lehetett feljelentő.

A német ellenállás történetének egyik alapvető ténye, hogy a résztvevők kisebbségben voltak. Nemcsak azért, mert a Gestapo mindenütt jelen volt, hanem azért is, mert Hitler hosszú ideig jelentős társadalmi támogatást élvezett. A gazdasági stabilizáció, a munkanélküliség csökkenése, a versailles-i korlátozások látványos felrúgása és a külpolitikai sikerek sokak számára azt az érzést keltették, hogy az ország visszanyerte erejét. A terror és a lelkesedés nem egymást kizáró tényezők voltak. A rendszer egyszerre kínált előnyöket azoknak, akik beilleszkedtek, és példátlan kockázatot azoknak, akik kiléptek a sorból.

Ez magyarázza, miért félrevezető a történetet kizárólag hősiességgként elbeszélni. Az ellenállás többnyire nem egyetlen nagy döntéssel kezdődött. Sok embernél apró repedések jelentek meg először: egy jogtalannak érzett intézkedés, egy üldözött ismerős sorsa, a lengyelországi vagy szovjetunióbeli erőszakról érkező beszámoló, a fogyatékkal élők meggyilkolásáról terjedő hírek, egy lelkeszt ért támadás, a hadsereg szakmai önállóságának felszámolása. A következő lépés lehetett az elhatárolódás, majd a megtagadás, később a szervezett cselekvés. Mások soha nem léptek túl a belső ellenkezésen.

Johannes Tuchel, a német ellenállás kutatója a SPIEGEL Geschichte interjújában arra figyelmeztetett, hogy a

történetet nem lehet úgy elmondani, mintha minden ellenálló kezdettől fogva makulátlan Hitler-ellenes lett volna. A döntő kérdés inkább az, hogy egy adott élethelyzetben valaki mit tett a rendelkezésére álló csekély mozgástérrel. Egy munkás egy hibás alkatrésszel, egy hivatalnok egy információ átadásával, egy család egy bujkáló befogadásával, egy katona egy parancs megtagadásával egyaránt sérthette a rendszer érdekeit. Ettől még cselekedeteik politikai jelentősége és erkölcsi súlya nem volt azonos.

A visszatekintés másik csapdája az, hogy a német ellenállást a siker mércéjével ítéljük meg. A legtöbb akció kudarcot vallott. Elser bombája nem ölte meg Hitlert. A Fehér Rózsa röplapjai nem indítottak tömegfelkelést. A katonai összeesküvők több merénylete megghiúsult, július 20-án pedig a bomba felrobbant, de Hitler életben maradt. Ha azonban csak a közvetlen eredmény számítana, az ellenállás történetének nagy része értelmetlen volna. A cselekvés jelentősége abban is állt, hogy bizonyította: a rendszer nem tudta teljesen felszámolni az egyéni erkölcsi választás lehetőségét.

Ez a kötet ezért nem arra keresi a választ, hogy ki volt a „legnagyobb” ellenálló. Inkább az ellenállás sokféle útját követi. A következő fejezetekben ugyanúgy helyet kap a bírósági tisztviselő naplója, mint az államcsíny terve; a

zsidó fiatalok túlélési hálózata, mint a katonai robbanóanyag; a tánczene köré szerveződő ifjúsági lázadás, mint a politikai memorandum. A különbségeket nem mossuk el, de éppen a sokféleség mutatja meg, mennyire mélyen próbálta a nemzetiszocialista állam ellenőrizni az emberi életet.

Fő források: Wolfgang Benz, 1-2. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, bevezető és Johannes Tuchel-interjú.

2. Amikor még lehetett volna - 1933 elveszett pillanata

A Hitlerrel szembeni ellenállás története paradox módon azzal kezdődik, amikor még nem létezett a későbbi értelemben vett teljes diktatúra. 1933 januárjában Németországban még működtek pártok, szakszervezetek, újságok és tömegszervezetek. A szociáldemokratáknak és a kommunistáknak együtt milliós táborra volt, a köztársaságot védő Reichsbanner és az Eiserne Front százezres, részben kiképzett tagsággal rendelkezett. Hitler kinevezése mégsem váltott ki olyan összehangolt fellépést, amely képes lett volna megállítani a hatalom gyors koncentrációját.

Joachim Fest ezért nevezi a kezdetet „elmulasztott ellenállásnak”. Értelmezésében nem pusztán az történt, hogy Hitler nyers erővel legyőzte ellenfeleit. A demokratikus erők már a hatalomátadás előtt kimerültek, megosztottak és bizonytalanok voltak. A weimari rendszer évek óta elnöki rendeletekkel próbált kormányozni, a parlamenti kompromisszum kultúrája meggyengült, a nagy gazdasági válság pedig milliók számára tette hiteltelenné a fennálló rendet. A demokraták egy része attól tartott, hogy egy általános sztrájk vagy fegyveres fellépés

polgárháborúhoz vezetne. Mások még mindig azt hitték, Hitler a hagyományos intézmények közé szorítható.

A nácik ezzel szemben rendkívüli gyorsasággal használták ki a rendelkezésükre álló állami eszközöket. A hatalomátvétel jogi formája megtévesztő volt: Hitler nem klasszikus puccsal került a kancellári székbe, hanem Hindenburg nevezte ki. A látszólagos legalitás sok hivatalnokot, katonát és konzervatív politikust megnyugtatott. A köztársaság intézményei még álltak, miközben belülről már elkezdték kiüríteni őket.

A Reichstag február végi felgyújtása után kiadott sürgősségi rendelet döntő fordulatot jelentett. Alapvető szabadságjogokat függesztettek fel, és tömeges letartóztatások indultak. A márciusi felhatalmazási törvény ezután lehetővé tette, hogy a kormány parlamenti ellenőrzés nélkül alkosson törvényeket. A szociáldemokrata képviselők ellene szavaztak, a kommunista mandátumok jelentős részét addigra ellehetetlenítették. A katolikus Centrum és más polgári pártok támogatása megadta Hitlernek azt a parlamenti burkot, amely mögött a diktatúra kiépült.

A következő hónapokban a független szakszervezeteket felszámolták, a pártokat betiltották vagy önfeloszlatásra kényszerítették. A politikai ellenfeleket nem egyszerűen eltávolították a közéletből: koncentrációs táborokba vitték,

megverték, megfélemlítették őket. Fest arra hívja fel a figyelmet, hogy a közigazgatás jelentős része nem a nemzetiszocializmus fanatikus híveként, hanem a „törvényes rend” szolgájaként segítette az új rendszert. A jogi forma így a jogállam felszámolásának eszközévé vált.

A baloldal megosztottsága különösen súlyos következményekkel járt. A KPD a weimari évek végén a szociáldemokráciát is fő ellenfélnek tekintette, „szociálfasisztának” nevezte, miközben az SPD vezetése ragaszkodott a legalitáshoz és tartott a kommunista forradalmi stratégiától. Az a társadalmi erő, amely számszerűen képes lehetett volna nagy ellenállásra, politikailag kettészakadt. A diktatúra első hónapjaiban aztán a Gestapo és a rendőrség külön-külön számolta fel a hálózataikat.

Mégsem igaz, hogy 1933-ban mindenki lelkesen sodródott Hitler után. A márciusi választáson a náci párt a terror és a propaganda ellenére sem szerzett önmagában abszolút többséget. Jelentős tömegek továbbra is más pártokra szavaztak. A probléma az volt, hogy az intézményes ellenállás lehetősége gyorsabban tűnt el, mint ahogy a társadalom képes lett volna új cselekvési formákat találni. A nyílt politika helyét hónapokon belül a konspiráció vette át.

Ez az első nagy tanulság. A diktatúrának nem akkor a legkönnyebb ellenállni, amikor már koncentrációs táborok, különbíróságok és mindenütt jelen lévő megfigyelés védi. A döntő pillanat korábban jön, amikor az intézmények még működnek, de az emberek abban bíznak, hogy a rendkívüli intézkedések átmenetiek, a jogi forma pedig megvédi őket. 1933 története ezért nem egyszerűen a későbbi ellenállás előjátéka, hanem annak tragikus ellenképe: annak példája, milyen gyorsan szűkülhet be a politikai cselekvés tere, ha a demokratikus erők későn ismerik fel a veszély természetét.

Fő források: Joachim Fest, 1. fejezet; Peter Hoffmann, Part I; Wolfgang Benz, 2-3. fejezet.

Közzjáték I. Miért tűnt működőképesnek a diktatúra?

Az ellenállás történetét könnyű úgy olvasni, mintha a német társadalom egyik oldalán állt volna a terror, a másikon pedig a megfélemlített lakosság. A kép ennél nyugtalanítóbb. A nemzetiszocialista rendszer nemcsak félelmet keltett, hanem hosszú ideig valódi azonosulást is teremtett. A SPIEGEL Geschichte képriportja éppen ezt a kettősséget mutatja: horogkeresztes zászlók a hétköznapi utcákon és nyaralóhelyeken, tömegrendezvények, egyenruhás szervezetek, Hitler kultusza és a politikai lojalitás mindennapi jelei töltötték meg a közteret.

A gazdasági javulás sok ember számára közvetlen tapasztalat volt. A tömeges munkanélküliség csökkenése, az állami beruházások, a fegyverkezés által teremtett munkahelyek és a szervezett szabadidős programok azt az érzést erősítették, hogy az új rendszer rendet és kiszámíthatóságot hozott a válságos weimari évek után. Az anyagi tapasztalat természetesen nem igazolta a diktatúrát, de segít megérteni, miért nem alakult ki széles társadalmi ellenállás.

Ehhez társult a nemzeti siker élménye. A versailles-i békerendszer korlátozásainak felrúgását, a hadsereg

újjaépítését, a Rajna-vidék remilitarizálását, Ausztria bekebelezését és a müncheni válság eredményét sokan Németország történelmi megaláztatásának jóvátételeként élték meg. Azok közül is többen támogathatták ezeket a lépéseket, akik a náci párt radikalizmusát vagy antiszemitizmusát nem osztották teljes egészében.

A propaganda ezt az élményt rituálévá formálta. A zászlózás, a Hitler-köszöntés, az egyenruhák és a tömeggyűlések nem pusztán dekorációk voltak. Azt közvetítették, hogy a társadalom egyetlen közösségként áll a vezető mögött. Aki nem vett részt, az nem egyszerűen más politikai véleményt képviselt, hanem láthatóan kívül maradt a „népközösségen”. A társadalmi nyomás így a rendőri kényszert megelőzve is alkalmazkodásra ösztönzött.

Friedrich Kellner naplója belülről mutatja meg ezt az élményt. Laubachban a náci párt már 1932-ben kiemelkedően erős támogatottsággal rendelkezett. Kellner politikai elszigeteltsége ezért nem elméleti volt: a hivatalban, a szomszédságban és a helyi vezetésben olyan emberekkel találkozott, akik a rendszerhez kötődtek. Az ellenállás első ára gyakran nem a börtön, hanem a társadalmi magány volt.

A diktatúra vonzerejének megértése nem jelent felmentést. Éppen ellenkezőleg: megmutatja, hogy az

autoriter rendszer akkor a legerősebb, amikor nemcsak büntet, hanem jutalmaz, közösségi identitást kínál és sikertörténetet mesél. Az ellenállónak ilyenkor nem pusztán a rendőrséggel kell szembenéznie, hanem azzal az érzéssel is, hogy környezete szerint ő az, aki nem akar részt venni a közös felemelkedésben.

Ez magyarázza azt is, miért változott a rezsimhez való viszony a háború során. A gyors győzelmek idején a kritikusok még elszigeteltebbnek érezhették magukat. A sztálingrádi vereség, a bombázások és az egyre súlyosabb veszteségek után nőtt az elégedetlenség, de ekkorra a terrorapparátus és a háborús fegyelem is keményebb lett. A rendszer társadalmi vonzereje csökkent, miközben a nyílt ellenállás ára tovább nőtt.

Az ellenállás kudarcát ezért nem lehet pusztán a Gestapóval magyarázni. Az első években a legnagyobb akadály sokszor az volt, hogy a németek jelentős része nem akarta a rendszer bukását. Ezt a kellemetlen tényt minden komoly ellenállástörténetnek meg kell őriznie, mert csak így érthető, milyen különleges döntés volt a többségi lelkesedés idején nemet mondani.

Fő források: SPIEGEL Geschichte 2/2019, „Die Fassade des Terrors” képriport és Johannes Tuchel-interjú; Friedrich Kellner, My Opposition, előszó; Joachim Fest, 1. fejezet.

3. Mi számít ellenállásnak?

A német történetírás egyik leghosszabb vitája nem arról szól, hogy volt-e ellenállás Hitlerrel szemben, hanem arról, mit nevezünk annak. Ha kizárólag azokat tekintjük ellenállónak, akik tudatosan a rendszer megdöntésére törekedtek, akkor a kör szűk: katonai és polgári összeesküvők, néhány politikai földalatti szervezet, merénylők. Ha viszont minden engedetlenséget ellenállásként értelmezünk, a fogalom elveszíti jelentését. Valahol e két véglet között kell meghúzni a határt.

Wolfgang Benz ezért több fokozatot különböztet meg. A mindennapi megtagadás lehet például az, amikor valaki nem lép be egy náci szervezetbe, nem tesz eleget egy elvárt rituális gesztusnak, vagy megpróbálja kivonni magát az állam totális igénye alól. Az önérvényesítés egy közösség identitásának megőrzését jelenti: vallási csoportok, ifjúsági közösségek vagy zsidó szervezetek továbbra is saját normáik szerint próbálnak élni. Az ellenzékiesség ennél tudatosabb politikai vagy világnézeti szembenállás. A szűkebb értelemben vett ellenállás pedig már a rendszer működésének gyengítésére vagy megszüntetésére irányul.

Ez a felosztás azért hasznos, mert megmutatja, hogy a viselkedés jelentése a diktatúra környezetében változik.

Egy jazzlemez hallgatása demokráciában nem politikai tett. Ha azonban az állam bizonyos zenét „idegennek” és romlottnak nyilvánít, az öltözködést, a táncot és az ifjúsági közösségeket is ellenőrizni akarja, akkor a kulturális önállóság politikai tartalmat kaphat. Ugyanez igaz a vallási életre. Egy istentisztelet önmagában nem ellenállás, de azzá válhat, ha a hatalom az egyház tanítását, szervezetét vagy tagjait akarja alárendelni.

A fogalom másik nehézségét a motiváció okozza. Valaki azért tagadhatott meg egy parancsot, mert erkölcsileg elutasította, de azért is, mert féltette a saját életét. Egy katona dezertálhatott politikai meggyőződésből vagy egyszerűen azért, mert nem akart meghalni. Egy tiszt szembefordulhatott Hitlerrel a tömeggyilkosságok miatt, de azért is, mert szakmailag katasztrofálisnak tartotta a hadvezetést. A történész nem mindig tudja egyetlen tiszta okra visszavezetni a döntést. Az emberi cselekvést rendszerint több indíték alakítja egyszerre.

Ugyanezért veszélyes utólag erkölcsi bizonyítványokat osztani. A július 20-i összeesküvők között voltak monarchisták, konzervatívok, keresztények, szociáldemokraták és olyan katonák is, akik korábban támogatták Hitler külpolitikai céljait. Nem mindegyikük képzelte el parlamentáris demokráciaként a jövő Németországát. Ettől még Hitler eltávolítására irányuló

cselekedetük a diktatúrával szembeni ellenállás része. Másrészt az sem következik abból, hogy valaki nem szerette Hitlert, hogy ellenálló volt. Milliók panaszkodtak, elégedetlenkedtek vagy magánbeszélgetésekben bírálták a vezetést anélkül, hogy kockázatot vállaltak volna.

A kockázat fontos, de önmagában szintén nem elégséges mérce. Friedrich Kellner például nem szervezett merényletet, mégis tudatosan dokumentálta a rendszer hazugságait, szövetséges röplapokat adott tovább, külföldi rádió híreit osztotta meg ismerőseivel, és nem volt hajlandó csatlakozni a náci párthoz. A helyi pártfunkcionáriusok éppen azért keresték rajta a fogást, mert magatartását veszélyesnek tartották. Az ő példája azt mutatja, hogy a „csendes” ellenállás néha nagyon is valós kockázattal járt.

Másutt a cselekvés közvetlenül életet mentett. Aki zsidót rejtett el, nem feltétlenül akarta megdönteni Hitlert, de szabotálta a rendszer egyik központi célját: az üldözött ember elfogását és megsemmisítését. A morális jelentőség itt világosabb, mint a politikai stratégia. Ezért a modern kutatás tágabb ellenállásfogalma nem felhígítja a történetet, hanem láthatóvá teszi azokat a cselekedeteket, amelyeket a korábbi, kizárólag államcsínyre összpontosító szemlélet hajlamos volt mellőzni.

A könyvben ezért következetesen különbséget teszünk a nonkonformizmus, a tiltakozás, az önmentés, a segítségnyújtás, a politikai ellenzék és az államhatalom megdöntésére irányuló ellenállás között. Nem azért, hogy rangsort állítsunk fel, hanem hogy megőrizzük a történeti pontosságot. A Harmadik Birodalom totális igénye miatt sokféle emberi döntés vált politikailag jelentőssé. A rendszer számára ugyanis ugyanannak az alapelvnek a különböző megsértéseiről volt szó: valaki saját mércét állított a Führer akarata elé.

Fő források: Wolfgang Benz, 1-2. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, Johannes Tuchel-interjú; Friedrich Kellner naplója és előszava.

Közzjáték II. A félelem állama - Gestapo, feljelentés, különbíróság

A Hitlerrel szembeni ellenállás megértéséhez nem elég felsorolni azokat, akik cselekedtek. Azt is látni kell, milyen állammal kerültek szembe. A Harmadik Birodalom rendőri rendszere a későbbi emlékezetben gyakran mindenható gépezetként jelenik meg, mintha a Gestapo minden lakásban lehallgatott volna minden beszélgetést. A valóság ennél összetettebb, de éppen ezért nyugtalanítóbb. A politikai rendőrség nem rendelkezett annyi emberrel, hogy önmagában az egész társadalmat folyamatosan megfigyelje. Hatékonyságához nagyban hozzájárult a feljelentések rendszere és az emberek egymással szembeni bizalmatlansága.

Johannes Tuchel a SPIEGEL Geschichte interjújában külön hangsúlyozza a denunciáció szerepét. A háború alatt szomszédok, munkatársak, sőt családtagok is jelentettek politikai kijelentéseket. A feljelentés indítéka nem mindig ideológiai fanatizmus volt. Személyes bosszú, házastársi konfliktus, munkahelyi versengés vagy anyagi érdek is vezethetett oda, hogy valakit „defetista” kijelentésért rendőrségre adtak. Ettől a diktatúra társadalmi ellenőrzése különösen kiszámíthatatlanná vált: nem

lehetett tudni, melyik mondat kerül tovább.

A külföldi rádió hallgatása jól mutatja ezt a mechanizmust. A készülék otthon állt, a hallgató többnyire saját lakásában szegte meg a szabályt. Ahhoz, hogy az állam tudomást szerezzen róla, gyakran egy másik embernek kellett jelentést tennie. Ugyanez igaz volt sok Hitler-ellenes megjegyzésre. A rendőrállam tehát nem kizárólag központi megfigyeléssel működött; részben a társadalmi kapcsolatok militarizálásával. A magánbeszélgetésben is megjelent a politikai kockázat.

A nyomozás után a jogszolgáltatás következett, de a „jog” egyre kevésbé jelentett korlátot a hatalom számára. A Volksgerichtshofot eredetileg a hazaárulási és politikai ügyek kezelésére hozták létre, a háború alatt pedig a terrorisztikus igazságszolgáltatás egyik központjává vált. Roland Freisler elnöksége alatt a tárgyalások politikai színházzá változtak. Az ítéletek nem csupán egyéni büntetést szolgáltak: a rendszer demonstrálta velük, mit tekint megengedhetetlen viselkedésnek.

Az ellenállás résztvevői ezért nem számíthattak arra, hogy egy formálisan kisebb bűncselekményért arányos büntetést kapnak. A jogi kategóriák rugalmasan alkalmazhatók voltak. „Hazaárulás”, „hadierő-rombolás”, „defetizmus”, „ellenséges propaganda” vagy „háborús árulás” olyan címkékké váltak, amelyek mögött a politikai

lojalitás megítélése állt. Még az is előfordulhatott, hogy valaki letöltötte bíróság által kiszabott büntetését, majd a Gestapo „védőőrizetbe” vette és koncentrációs táborba vitte.

Friedrich Kellner kisvárosi tapasztalata ennek hétköznapi változatát mutatja. A helyi pártfunkcionáriusok megpróbáltak olyan kijelentést kicsikarni belőle, amely alapján a Gestapo elé kerülhet. Egy belső pártirat szerint éppen az volt a probléma, hogy hivatalnoki munkájában nem találtak könnyen támadható hibát. Ezért politikai fogást kerestek rajta. A jog és az adminisztráció nyelvét így a politikai üldözés előszobájaként lehetett használni.

A félelem hatása túlmutatott a tényleges letartóztatások számán. Az embereknek nem kellett pontosan ismerniük a Gestapo kapacitásait. Elég volt tudniuk, hogy egy feljelentés következménye kiszámíthatatlan lehet. Ez öncenzúrát teremtett. Egy ellenállási hálózat minden új taggal nemcsak erősebb, hanem sebezhetőbb is lett. Egy röplap címzettje lehetett szimpatizáns, de lehetett besúgó is. Egy rejtekhelyet ismerő segítő később kínzás alatt nevet mondhatott.

A diktatúra így nem pusztán az erőszak monopóliumával uralkodott. A bizonytalanságot is fegyverként használta. Az ellenállók egyik legnagyobb teljesítménye sokszor nem egy látványos akció volt, hanem az, hogy a bizalmat mégis

képesek voltak újrateremteni néhány ember között. A konspiráció technikai szabályai mögött ezért emberi kérdés állt: kiben lehet annyira megbízni, hogy az ember rábízza a saját és mások életét?

Fő források: SPIEGEL Geschichte 2/2019, Johannes Tuchel-interjú és a náci igazságszolgáltatásról szóló anyagok; Friedrich Kellner, My Opposition; Wolfgang Benz, 1-2. fejezet.

4. A hétköznapi ember német mond – Friedrich Kellner

Friedrich Kellner története azért különleges, mert sem rangja, sem társadalmi helyzete nem predesztinálta arra, hogy a német ellenállás jelképe legyen. Igazságügyi tisztviselő volt, egy kis hesseni városban élt, nem tartozott nagy összekövő hálózathoz, és nem állt kapcsolatban külföldi titkosszolgálatokkal. Mégis olyan dokumentumot hagyott maga után, amely szinte napról napra mutatja meg, hogyan látta egy következetes Hitler-ellenes német a háborút és a diktatúrát.

Kellner szociáldemokrata volt már a weimari köztársaság idején. Hitler felemelkedését korán veszélynek tekintette, és politikai gyűléseken is fellépett ellene. 1933-ban Mainzból Laubachba költözött, részben azért, hogy távolabb kerüljön azoktól a náci aktivistáktól, akik ismerték korábbi tevékenységét. A választás ironikusnak bizonyult: Laubach és környéke a nemzetiszocializmus egyik erős vidéki bázisa volt. Itt a politikai különállás sokkal feltűnőbb volt, mint egy nagyvárosban.

A helyi rendszer hamar észrevette a Kellner házaspárt. Friedrich nem lépett be a pártba, felesége, Pauline pedig a

náci női szervezetekhez nem akart csatlakozni. Az ilyen elutasítás önmagában még nem jelentett szervezett ellenállást, de a kisvárosi társadalomban kihívásként hatott. A helyi funkcionáriusok panaszokat gyűjtöttek, kihallgatásokra hívták, és felmerült, hogy koncentrációs táborba juttassák. Egy fennmaradt pártirat kifejezetten arról tanúskodik, hogy olyan helyzetbe akarták hozni, amelyben terhelő kijelentést tehet, és így a Gestapo kezére adható.

Kellner erre nem hallgatással válaszolt, hanem óvatossággal. 1939 szeptemberében, a lengyelországi támadás kezdetén kezdte el rendszeres háborús naplóját. Újságkivágásokat ragasztott a füzetekbe, melléjük írta megjegyzéseit, összevetette a propagandát a valósággal, figyelte a halálozási híreket, a frontszabadságról hazatérő katonák elbeszéléseit és a helyi pletykákat. A napló nem egyszerű magánpanasz. Tudatosan a jövőnek szánta: bizonyítani akarta, hogy a hazugságok között is lehetett gondolkodni, és hogy a rendszer bűneiről több információ jutott el a hétköznapi emberekhez, mint amennyit később sokan elismertek.

Különösen fontosak a zsidóüldözésről szóló bejegyzései. Már a háború első időszakában az „üldözés és megsemmisítés” logikájáról ír, 1941 őszén pedig egy szabadságos katona beszámolóját jegyzi fel a megszállt

Lengyelországban látott tömeges kivégzésről. Nem Berlin vezető köreiben hallott erről, hanem egy vidéki kisvárosban. Hasonlóan figyelte a Hadamar intézet körüli gyanús halálozásokat, amelyek a fogyatékkal élők meggyilkolásának programjához kapcsolódtak. Kellner példája ezért komoly ellenérv a háború utáni általános „nem tudtunk semmit” önfelmentéssel szemben.

A napló mellett cselekedett is, amennyire helyzete engedte. Segített zsidó ismerősöknek, szövetséges röplapokat adott tovább, külföldi rádióadásból szerzett híreket osztott meg, és kollégáit próbálta távol tartani a párttól. Mindez nem változtatta meg a háború menetét, de valódi kockázatot jelentett. Lakását egyszer átkutatták, és csak Pauline lélekjelenlétén múlt, hogy a napló nem került a kutatók kezébe. Ezután rejtett rekeszt készítettek számára.

Kellner dühösen ítélte meg honfitársai alkalmazkodását. Naplójában sokszor túl általánosan is beszél a német társadalom felelősségéről. A kötet modern előszava joggal árnyalja ezt: a rendszer támogatottsága nagy volt, de nem teljes; a félelem, a terror és a társadalmi elszigetelődés valós akadályt jelentett. Éppen ez a feszültség teszi értékké a naplót. Nem objektív statisztikát olvasunk, hanem egy olyan ember morális dühét, aki naponta látja, mennyire kevesen hajlandók vállalni akár a legkisebb

nyilvános különállást is.

A háború után Kellner visszatért a politikai életbe, segített a helyi szociáldemokrata szervezet újjáépítésében, és alpolgármester is lett. Naplója azonban csak évtizedekkel később vált széles körben ismertté. Az utókor számára éppen ez ad különleges jelentést a vállalkozásának: a rendszer közvetlen megbuktatására nem volt eszköze, de megőrzött egy független tanúságtételt. A diktatúra egyik célja az volt, hogy saját nyelvét tegye az egyetlen valósággá. Kellner ellenállása abban állt, hogy ezt a nyelvet nem fogadta el.

Fő források: Friedrich Kellner, My Opposition, előszó, életrajzi bevezető és 1939-1945-ös naplók; SPIEGEL Geschichte 2/2019, „Ein ganz normaler Bürger”.

Közzjáték III. Tudni lehetett-e? - A bűnök hírei a német társadalomban

A háború után sok német azzal magyarázta passzivitását, hogy nem tudott a rendszer legsúlyosabb bűneiről. A kérdés természetesen nem oldható fel egyetlen mondattal. A holokauszt teljes gépezetéről, az egyes táborok működéséről, a döntéshozatal pontos menetéről a lakosság többsége nem rendelkezett részletes információval. De egészen más állítás az, hogy semmit sem lehetett tudni. Friedrich Kellner naplója éppen azért fontos forrás, mert megmutatja, milyen hírek jutottak el egy figyelmes vidéki hivatalnokhoz.

Kellner nem rendelkezett titkos állami iratokkal. Újságot olvasott, rádiót hallgatott, beszélt emberekkel, figyelte a helyi eseményeket. Mégis már korán összekapcsolta a zsidóüldözést a megsemmisítés veszélyével. 1941 őszén egy szabadságos katona elbeszéléséből tömeges kivégzésről szerzett tudomást a megszállt keleten. Hasonló beszámolók más német családokhoz is eljuthattak. A keleti fronton több millió katona szolgált, közülük sokan láttak vagy hallottak tömeggyilkosságokról, és időnként hazatértek szabadságra.

A tudás természetesen töredékes volt. A pletyka és a ténytörő információ keveredett. Aki hallott egy tömeges kivégzésről, abból nem feltétlenül következett automatikusan egy egész kontinensre kiterjedő megsemmisítési programra. De a nyilvános zsidóellenes politika, a sárga csillag, a deportálások, az eltűnő szomszédok és az erőszakos propaganda együtt olyan környezetet teremtettek, amelyben a teljes ártatlanság állítása nehezen tartható.

Ugyanez látszott a fogyatékkal élők meggyilkolásánál. A halálhírek szaporodása, a hozzátartozók gyanúja, a krematóriumok és az intézetek körüli hírek miatt a program nem maradt teljesen titokban. Egyházi vezetők tiltakozásai is azt bizonyítják, hogy elég információ állt rendelkezésre a cselekvéshez. A rezsim végül részben azért változtatott a gyilkosságok végrehajtásának nyilvánosabb formáin, mert a társadalmi ellenreakció veszélyessé vált.

A „tudni” fogalma ezért több szintet takar. Más a hivatalos bizonyosság, más a személyes tapasztalat, más a hitelesnek tartott beszámoló és más a gyanú. A diktatúra éppen ezt a bizonytalanságot használta. A propagandában eufemizmusok szerepeltek: áttelepítés, különleges bánásmód, munkatelepítés. Aki azonban kérdezni kezdett, egyre több ellentmondással találkozott. Kellner erőssége

nem az volt, hogy minden titkot ismert, hanem hogy nem fogadta el automatikusan a hivatalos magyarázatokat.

Ez az ellenállás történetéhez azért kapcsolódik, mert a cselekvéshez nem feltétlenül kellett a későbbi történész teljes tudása. Elég lehetett felismerni, hogy embereket jogtalanul üldöznek, deportálnak és ölnek. Edith Wolff sem rendelkezett a „végső megoldás” teljes adminisztratív térképével, amikor bujkálásra biztatta zsidó ismerőseit. A Fehér Rózsa sem ismerte minden megsemmisítő tábor részletes működését, amikor a tömeggyilkosság felelősségét számon kérte.

A háború utáni „nem tudtunk” mondat mögött ezért gyakran többféle állítás csúszott össze. Lehetett valaki, aki valóban nem tudott bizonyos részleteket. Lehetett olyan, aki hallott híreket, de nem hitte el őket. Más tudta, hogy üldözés és gyilkosság történik, de nem akart többet megtudni. És volt, aki tudott, de félt cselekedni. A történeti felelősség megértéséhez ezeket a helyzeteket el kell választani.

Kellner naplója nem bizonyítja, hogy minden német ugyanannyit tudott, mint ő. Éppen ellenkezőleg: ő szokatlanul figyelmes és politikailag kritikus megfigyelő volt. A forrás azonban azt bizonyítja, hogy az információk hozzáférhetőek lehettek azok számára, akik a propaganda állításait összevetették a környezetükben tapasztalható

jelekkel. A tudatlanság ezért nem egyszerűen információhiány, hanem olykor az érdeklődés és a hit hajlandóságának kérdése is volt.

Fő források: Friedrich Kellner, My Opposition; SPIEGEL Geschichte 2/2019, Friedrich Kellner-portré; Wolfgang Benz, a zsidóüldözés és ellenállás fejezetei.

5. Az első földalatti hálózatok – kommunisták és szociáldemokraták

A Harmadik Birodalommal szembeni szervezett ellenállás első nagy hulláma nem a tábournokoktól, hanem a munkásmozgalomból indult. A kommunisták és a szociáldemokraták már 1933 előtt is tömegpártokkal, szakszervezeti kapcsolatokkal, sportegyesületekkel, munkáskulturális szervezetekkel és helyi aktivisták ezreivel rendelkeztek. Ez a társadalmi beágyazottság egyszerre jelentett erőt és veszélyt: a rendőrség pontosan tudta, hol keresse a rendszer legelszántabb politikai ellenfeleit.

A nácik hatalomra kerülése után a KPD-t gyorsan szétverték, vezetőit letartóztatták vagy emigrációba kényszerítették. A kommunista földalatti munka ennek ellenére szinte azonnal megkezdődött. Illegális lapokat nyomtattak, röplapokat terjesztettek, munkahelyi sejteket szerveztek és híreket juttattak külföldre. A szervezettség azonban sebezhetővé tette a hálózatokat. A Gestapo beépülése, a kihallgatások és a tömeges letartóztatások újra meg újra felszámolták az egyes csoportokat.

A szociáldemokraták más módszert választottak. A párt vezetése emigrációból próbálta fenntartani a

kapcsolatokat, belföldön pedig sok korábbi funkcionárius társadalmi és szakmai hálózatokon keresztül őrizte meg az összeköttetést. A korábbi egyesületi élet maradványai különösen fontosak lettek. Sportkörök, baráti társaságok, munkatársi kapcsolatok vagy akár utazó kereskedőként dolgozó egykori szervezők tartották életben a bizalmi láncokat. A nyílt pártpolitika helyett személyes kapcsolatokból épült konspiratív világ jött létre.

A baloldali ellenállás egyik tragédiája az volt, hogy a nácizmus előtti politikai ellentétek nem tűntek el automatikusan. A kommunisták és a szociáldemokraták között mély bizalmatlanság maradt, miközben a kisebb szocialista csoportok – például a Neu Beginnen vagy az Internationaler Sozialistischer Kampfbund – éppen az egységesebb antifasiszta fellépést szorgalmazták. Létszámuk azonban korlátozott volt. A diktatúra ezt a széttagozottságot hatékonyan kihasználta.

A munkásellenállás mindennapjai ritkán voltak látványosak. Egy tiltott újság sokszorosítása, néhány példány eljuttatása egy gyárba, pénz gyűjtése letartóztatottak családjának, hamis papírok készítése vagy a külföldi hírek továbbadása jelentette a munkát. A Gestapo szemében azonban ezek súlyos politikai bűncselekmények voltak. A különbíróságok és a Volksgerichtshof hosszú börtönbüntetéseket, a háború

alatt egyre gyakrabban halálos ítéleteket szabtak ki.

A korai munkásellenállás azért is fontos, mert cáfolja azt a későbbi képet, amely a német ellenállást kizárólag arisztokrata tisztek ügyének mutatta. Mire a katonai elit egy része 1938-ban komolyan kezdett Hitler eltávolításáról gondolkodni, kommunisták és szociáldemokraták már öt éve fizettek szabadságukkal és életükkel a szembenállásért. Ugyanakkor a munkásmozgalom sem tudott országos kihívást intézni a rendszer ellen. A terror, a társadalmi támogatás hiánya, a politikai megosztottság és a titkos szervezetek folyamatos felszámolása megakadályozta, hogy széles tömegmozgalom alakuljon ki.

A háború későbbi szakaszában a munkásmozgalom egyes képviselői kapcsolatba kerültek a polgári és katonai összeesküvőkkel. Wilhelm Leuschner szociáldemokrata politikus például fontos hídként működött a különböző közegek között, és egy Hitler utáni politikai rend előkészítésében is szerepet vállalt. Ez mutatja, hogy a kezdetben külön világokban működő ellenállási irányzatok idővel közeledhettek egymáshoz. A közös ellenség azonban soha nem törölte el teljesen a jövőről vallott különböző elképzeléseiket.

Fő források: Wolfgang Benz, 3. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, munkásellenállásról szóló írások; Peter Hoffmann, Part IV, „Socialists”.

6. Hitler ellen tollal és képpel

A diktatúra egyik legfontosabb fegyvere nem a rendőrségi gumibot vagy a börtönajtó volt, hanem a valóság fölötti ellenőrzés. A nemzetiszocialista rendszer már 1933 előtt felismerte, milyen ereje van a tömeggyűléseknek, az egyszerű jelszavaknak, az ismétlésnek és a modern médiának. Hatalomra kerülve a rádiót, a sajtót, a filmhíradókat, a plakátokat és a kulturális intézményeket is egyetlen politikai történet szolgálatába állította. A rendszer saját magát rendnek, felemelkedésnek, nemzeti egységnek és történelmi szükségszerűségnek ábrázolta. Aki ezzel szemben más történetet mondott, már önmagában veszélyt jelentett.

Konrad Heiden újságíró különleges helyet foglal el ebben a történetben. Már a húszas évek elején rendszeresen figyelte Hitler müncheni szerepléseit, és nem a későbbi diktátor képét vetítette vissza a fiatal politikusra, hanem kortársként értette meg, hogy a beszédek mögött komoly politikai program áll. A náci mozgalomról írt korai könyveiben és cikkeiben nem egzotikus szélsőséget látott, hanem olyan tömegpolitikát, amely képes lehet a köztársaság felszámolására. A későbbi emigrációból is folytatta a figyelmeztetést. A SPIEGEL

Geschichte portréja azért tartja fontosnak, mert Heiden példája megmutatja: aki figyelt Hitler szavaira és nem intézte el őket szónoki túlzásként, már korán felismerhette az antiszemitizmus és a politikai erőszak végletes következményeit.

Az újságírás önmagában nem döntötte meg a rendszert, de képes volt megbontani a propaganda kizárólagosságát. Ez különösen igaz lett az emigráns sajtóra. Prágában, Párizsban, Londonban és másutt német emigránsok lapokat és röpiratokat jelentettek meg, amelyeket részben visszacsempészték a Reich területére. A kockázat óriási volt: a határátlépés, a terjesztés és akár az olvasás is büntetőeljáráshoz vezethetett. Mégis fontos volt, hogy létezzen egy másik nyelv, amelyben Hitler nem „Führer”, a háború nem „védekezés”, a zsidóüldözés pedig nem adminisztratív kérdés, hanem bűncselekmény.

A kép ugyanolyan erős fegyver lehetett, mint a szó. John Heartfield fotómontázsai éppen azért váltak emlékezetessé, mert a náci vizuális propagandát fordították önmaga ellen. A horogkereszt, a vezérkultusz és a militarizmus képi motívumait úgy rendezte át, hogy a mögöttük rejlő erőszak, pénz és hazugság váljon láthatóvá. Művei nem egy németországi tömegmozgalom plakátjai voltak: emigrációból és antifasiszta sajtóban jelentek meg. Mégis jelzik, hogy az ellenállásnak kulturális dimenziója is

létezett. A diktatúra saját szimbolikus világával szemben ellenképeket kellett létrehozni.

A németországi illegális röplapok ennél jóval szerényebb technikával készültek. Írógép, indigó, stencil, egyszerű sokszorosító vagy kézzel másolt szöveg is elég lehetett. A kérdés nem a nyomdai minőség volt, hanem a terjesztési hálózat. Minden egyes példány újabb kapcsolatot jelentett, és minden kapcsolat újabb lehetséges árulást. Ezért sok csoport kis körben működött, a címzetteket személyes ismeretség alapján választotta ki. A nagy tömeg elérése éppen az volt, amit a rendőrállamban szinte lehetetlen volt biztonságosan megoldani.

A propagandával szembeni ellenállás másik formája a külföldi rádió hallgatása lett. A háború kezdetétől ezt súlyosan büntették. A BBC és más adók hírei mégis eljutottak német lakásokba, ahol az emberek lehalkított készülékkel, behúzott függöny mögött próbálták összevetni a hivatalos hadijelentést a másik oldal közléseivel. A hallgatás önmagában többnyire még nem volt politikai ellenállás. De amikor valaki a hallott információt továbbadta, már kikezdte a rezsim hírszolgáltatási monopóliumát. Friedrich Kellner is így járt el: a külföldi adásokból szerzett ismereteket megosztotta bizalmi körben.

A szavak és képek hatását könnyű lebecsülni, mert nem rendelkeznek a bomba drámaiságával. A Harmadik Birodalom azonban maga bizonyította, mennyire komolyan veszi őket. Az illegális sajtó készítőit, a külföldi hírek terjesztőit és a röplapozókat börtönnel vagy halállal büntette. A Fehér Rózsa tagjait nem fegyveres felkelésért végezték ki, hanem azért, mert mondatokkal próbálták megtörni a hallgatást. A diktatúra tudta: az engedelmességhez nem elég az emberek testét ellenőrizni. Azt is el kell érni, hogy ne legyen elképzelhető más valóság.

Fő források: SPIEGEL Geschichte 2/2019, Konrad Heiden és John Heartfield portréi; Wolfgang Benz, 3. és 10. fejezet; Friedrich Kellner naplói.

7. A lelkiismeret és az egyházak

A keresztény egyházak története a Harmadik Birodalomban nem osztható egyszerűen ellenállókra és kollaboránsokra. A katolikus és protestáns intézmények egyaránt olyan rendszerrel találták szembe magukat, amely kezdetben kész volt bizonyos vallási formákat megtúrni, miközben hosszabb távon saját világnézeti igényét terjesztette ki az oktatásra, az ifjúságra, a családra és a közéletre. Sok egyházi vezető abban bízott, hogy tárgyalással megőrizheti intézményei autonómiáját. Mások a kommunizmus elleni fellépést vagy a nemzeti megújulás ígéretét üdvözltek. Az ellenállás ezért fokozatosan, konkrét konfliktusokból nőtt ki.

A katolikus politikai tábor 1933-ban súlyos dilemmával szembesült. A Centrum és a Bajor Néppárt korábban sokszor figyelmeztetett a nemzetiszocializmus veszélyére, végül azonban támogatta a felhatalmazási törvényt. A Vatikánnal megkötött birodalmi konkordátum azt a reményt táplálta, hogy az egyház jogait szerződés védi. A következő években azonban egyre több konfliktus alakult ki katolikus szervezetek, iskolák, sajtó és ifjúsági közösségek körül. A püspöki tiltakozások többnyire az egyházi jogok megsértéséből indultak ki, nem a rendszer

egészenek elutasításából.

A protestáns világ még összetettebb volt. A „német keresztények” mozgalma kifejezetten a nemzetiszocialista ideológiához próbálta igazítani az egyházat, míg a Hitvalló Egyház az állami beavatkozással és a tanítás politikai átformálásával szemben szerveződött. Itt sem volt minden tag politikai ellenálló. A fő kérdés sokáig az egyházi önállóság volt. Mégis ebből a közegből kerültek ki olyan emberek, akik később már a rendszer bűneivel is szembefordultak.

Elisabeth Schmitz protestáns teológus 1935-ben olyan memorandumot készített, amely a zsidóüldözés következményeire figyelmeztette az egyházi vezetőket. Jelentősége éppen abban állt, hogy a kérdést nem csupán megkeresztelt zsidók vagy egyháztagok védelmeként fogta fel, hanem az üldözés erkölcsi botrányaként. A SPIEGEL Geschichte portréja azt mutatja meg, mennyire magányos maradhatott az ilyen figyelmeztetés még egy Hitlerrel szemben kritikus egyházi körben is.

A fogyatékkal élők meggyilkolásának programja szélesebb nyilvános tiltakozást váltott ki. Theophil Wurm protestáns püspök írásban tiltakozott, Clemens August Graf von Galen münsteri katolikus püspök pedig 1941 augusztusában prédikációiban támadta a gyilkosságokat és a jogállam felszámolását. A nyilvános és egyházi

tiltakozások hozzájárultak ahhoz, hogy Hitler 1941 augusztusának végén leállíttassa az Aktion T4 központilag szervezett gázosítási szakaszát. A fogyatékkal élők meggyilkolása azonban nem ért véget: decentralizáltabb és kevésbé látható formákban, köztük gyógyszer-túladagolással, halálos injekciókkal és szándékos éheztetéssel folytatódott. Ez ritka példa arra, hogy belső tiltakozás módosította a rezsim eljárását, miközben magát a gyilkos politikát nem állította meg.

Dietrich Bonhoeffer útja ennél radikálisabb lett. Teológusként a Hitvalló Egyházhoz tartozott, majd az Abwehr környezetében működő ellenállási kapcsolatokba került. Erkölcsi gondolkodásában egyre kevésbé tűnt elegendőnek, hogy az egyház csupán az áldozatokat ápolja. A bűnt okozó hatalmi gépezet megállítása is kötelességgé válhat. Bonhoeffer esetében a keresztény pacifizmus és a zsarnok elleni aktív fellépés dilemmája személyes tragédiává sűrűsödött. Letartóztatták, és 1945 tavaszán kivégezték.

A keresztény ellenállás történetének azonban nem szabad elfednie az egyházi alkalmazkodást és mulasztásokat. A zsidók üldözése ellen az intézményes egyházak nem léptek fel olyan következetesen és olyan korán, ahogy utólag erkölcsileg indokoltnak látszik. Sok tiltakozás akkor vált határozottabbá, amikor saját

intézményi érdekeiket vagy keresztény tagjaikat érte támadás. Éppen ezért azoknak az alakoknak a jelentősége, akik az üldözöttek általános emberi méltósága mellett álltak ki, még erősebben kirajzolódik.

A Harmadik Birodalom egyházi konfliktusai azt mutatják, hogy a lelkiismeret nem automatikusan politikai ellenállás. A hit adhatott nyelvet a szembenálláshoz, de szolgálhatott alkalmazkodás igazolására is. A döntő pont az volt, amikor valaki a vallási meggyőződésből olyan következtetést vont le, amelyet a diktatúra már nem tűrt: hogy az állam hatalma nem korlátlan, az emberi élet nem a Führer tulajdona, és létezhet olyan parancs, amelynek engedelmeskedni bűn.

Fő források: Wolfgang Benz, 4. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, Elisabeth Schmitz és egyházi ellenállók; Peter Hoffmann, Bonhoeffer és az ellenállás külföldi kapcsolatai.

8. Georg Elser - az ember, aki majdnem megváltoztatta a történelmet

1939. november 8-án este Adolf Hitler a müncheni Bürgerbräukellerben beszédet mondott a náci mozgalom régi híveinek. A rendezvény minden évben az 1923-as sörpuccsra emlékezett, ezért a hely és az időpont kiszámítható volt. Aznap azonban Hitler a szokásosnál korábban távozott. Tizenhárom perccel később nagy erejű robbanás rázta meg a termet. A bomba közvetlenül a szónoki emelvény közelében volt elrejtve. Többen meghaltak és sokan megsérültek, de a merénylet célpontja már úton volt.

A tettes nem tábornok, diplomata vagy politikus volt, hanem Georg Elser asztalos. Hónapokon át egyedül készítette elő a merényletet. Felmérte a termet, rájött, hogy Hitler beszéde alatt melyik oszlop közelében áll, majd éjszakánként elrejtőzött az épületben, és lassan üreget vágott a szerkezetbe. A robbanószerkezetet úgy tervezte meg, hogy az előre beállított időpontban működjön. A technikai munka, a türelem és az önállóság rendkívüli volt.

Elser motivációját a Gestapo hónapokon át próbálta egy nagyobb összeesküvéshez kötni. A rendszer propagandája számára szinte elképzelhetetlen volt, hogy egyetlen

munkás önálló politikai megfontolásból jusson el Hitler meggyilkolásának tervéig. Pedig a kihallgatások és a későbbi kutatás éppen ezt igazolta. Elser nem külföldi ügynök volt, nem állt a katonai elit szolgálatában, és nem egy párt konspiratív utasítását hajtotta végre. Saját tapasztalatai és politikai ítélete alapján döntött.

A náci hatalom korai éveiben Elser érzékelte a munkások szabadságának szűkülését, a szakszervezetek felszámolását és a militarizálódást. 1938-ra arra a következtetésre jutott, hogy Hitler politikája háborúhoz vezet, és hogy a háborút csak a vezetés eltávolítása akadályozhatja meg. A merényletet ezért még azelőtt kezdte tervezni, hogy a német hadsereg megtámadta Lengyelországot. Ez különösen fontossá teszi a történetét: nem a katonai vereség láttán fordult a rendszer ellen.

A határon fogták el azon az estén, amikor a bomba felrobbant. Nála talált tárgyak és jegyzetek gyanút keltettek, majd a nyomozás összekapcsolta a merénylettel. Elsert hosszú kihallgatásnak és kínzásnak vetették alá. A náci vezetés életben tartotta, részben azért, mert egy későbbi kirakatperben akarta felhasználni. A háború vége előtt, 1945 áprilisában a dachaui koncentrációs táborban meggyilkolták.

Még különösebb Elser háború utáni sorsa. Sokáig nem illett bele a nyugatnémet ellenállás reprezentatív képébe.

Az 1944. július 20-i összeesküvők mögött ismert katonai és polgári körök álltak, a Fehér Rózsa fiatal mártírjai könnyen érthető erkölcsi szimbólummá váltak. Elser magányos munkás volt, aki bombát helyezett el egy nyilvános helyen, és akinek tettét még az ellenállás más szereplői sem ismerték. Évtizedekbe telt, mire széles körben elfogadták, hogy önálló, politikailag átgondolt Hitler-ellenes merényletet hajtott végre.

Elser története kényelmetlen kérdést is felvet. Ha 1939 novemberében sikerrel jár, Európa története másként alakulhatott volna. Nem tudjuk, milyen rezsim követte volna Hitlert, meg lehetett-e volna állítani a már megkezdett háborút, vagy hogyan reagált volna a náci vezetés. A történésznek nem feladata alternatív történelmet írni. Annyi azonban bizonyos, hogy egyetlen ember felismerte a háborús veszélyt, cselekedett, és néhány percen múlt a siker.

A július 20-i összeesküvőket gyakran azzal vádolták, hogy túl későn fordultak Hitler ellen. Elser ezzel szemben akkor próbált ölni, amikor a német hadsereg még győztesnek látszott, és a rendszer belső támogatottsága magas volt. Ez nem teszi automatikusan erkölcsileg egyszerűvé a merényletet, de megmutatja: a zsarnokgyilkosság gondolata nem 1944 kétségbeeséséből született. Volt, aki már 1938–1939-ben úgy látta, hogy a

diktatúra megállításához nincs más eszköz.

Fő források: Wolfgang Benz, 5. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, Georg Elser-portré; Peter Hoffmann, Part VI.

HÁTTÉRGYÁR

9. Túlélni is ellenállás – zsidók a föld alatt

A zsidó ellenállásról szóló történetek gyakran Kelet-Európa gettóihoz és partizánharcaihoz kapcsolódnak. Németországban más volt a helyzet. A zsidó közösséget éveken át fokozatosan fosztották meg jogaitól, vagyonától és mozgásterétől. A diszkrimináció, a kivándorlási kényszer és az elszigetelés után 1941-ben megkezdődtek a deportálások. Aki ekkor a föld alá vonult, nem egy katonailag megszervezhető közösségből indult, hanem egy szétzilált, üldözött és megfigyelt társadalomból.

Edith Wolff története ezért különösen beszédes. Apja zsidó volt, anyja keresztény, ő maga pedig a náci faji kategóriák szerint ideiglenesen kedvezőbb helyzetben volt sok ismerősénél. Ezt a viszonylagos mozgásteret mások segítségével használta. Kezdetben szimbolikus tiltakozó akciókat végzett, majd egyre mélyebben kapcsolódott be az üldözöttek támogatásába. Szállást, élelmiszerjegyet, hamis iratot szerzett, kapcsolatokat épített különböző segítő körök között.

A Chug Chaluzi, vagyis a „pionírok köre” fiatal zsidókból szerveződött Berlinben. Jizchak Schwersenz, Gad Beck, Zvi Abrahamsohn és társaik közül sokan cionista ifjúsági

szervezetekből ismerték egymást. A deportálások után a legalitás maradék tere is megszűnt. A közösség tagjai konspiratív lakásokban, pincékben, padlásokon és parkokban találkoztak, állandóan változtatták rejtekhelyeiket, élelmiszerjegyeket és papírokat szereztek. Nem fegyveres felkelést szerveztek. Ellenállásuk első célja az volt, hogy ne engedjék magukat elpusztítani.

A túlélés azonban nem pusztán passzív menekülés volt. Aki bujkált, megszegte a rendszer által neki kijelölt sorsot. Aki másnak rejtekhelyet talált, az állam üldöző apparátusával szemben működött. A hamis igazolvány, az élelmiszerjegy vagy egy néhány éjszakára felajánlott szoba a tömeggyilkosság logisztikájába avatkozott bele. Ebből a nézőpontból a zsidó önmentés és a segítő hálózatok ellenállási jellege világossá válik.

A mindennapi élet közben abszurd kettősséget öltött. A bujkálók igyekeztek a lehető leginkább „normális” németnek látszani. Néhányan náci újságot hordtak maguknál, a katonás fellépést gyakorolták, vagy olyan jelvényeket viseltek, amelyek csökkentették a gyanút. Ugyanakkor a csoport belül megpróbálta megőrizni saját identitását: héberül tanultak, vallási ünnepeket tartottak, közös jövőről beszéltek. Az életben maradás nemcsak fizikai, hanem kulturális önvédelem is volt.

A hálózatot folyamatosan fenyegette az árulás. A Gestapo nemcsak rendőrökre támaszkodott, hanem informátorokra is, közöttük olyan üldözött zsidókra, akiket kényszerrel vagy saját túlélési reményük miatt használt fel. Egyetlen lebukás egész kapcsolati láncot veszélybe sodorhatott. Wolff 1943-ban került a Gestapo kezére. Kihallgatták és bántalmazták, de társait nem adta fel. Két év fegyházra ítélték, és fogságban élte túl a háborút.

A Chug Chaluzi tagjai közül többen szintén túléltek Berlinben a háború utolsó éveit, noha a csoport folyamatosan veszteségeket szenvedett. A siker itt más mércével mérendő, mint egy államcsínynél. Nem váltottak rendszert, nem állítottak fel alternatív kormányt, de embereket tartottak életben egy olyan államban, amely az ő halálukat tette hivatalos politikává. A túlélés ezért politikai jelentést kapott.

A zsidó ellenállás története egy további félreértést is korrigál. Az áldozat és az ellenálló nem két külön kategória. Aki a népiirtás célpontja volt, ugyanakkor cselekvő szereplő is lehetett. A deportálások elkerülése, a menekülés megszervezése, a hamisítás, a segítő kapcsolatok fenntartása és az identitás megőrzése olyan cselekvési formák voltak, amelyeket a klasszikus katonai ellenállást középpontba állító történetírás sokáig kevésbé látott.

Fő források: SPIEGEL Geschichte 2/2019, Edith Wolff és a Chug Chaluzi története; Wolfgang Benz, 7. fejezet.

HÁTTÉRGYÁR

10. Akik másokat mentettek

Az üldözöttek megmentése a német ellenállás egyik legkevésbé látványos, mégis legközvetlenebb formája volt. Nem kellett hozzá politikai program vagy államcsínyterv. Egy szoba, egy élelmiszerjegy, egy hamis keresztlevél, egy vasúti jegy vagy egy megbízható ismerős címe is életet menthetett. Ugyanakkor minden segítség konkrét veszélyt hordozott. Aki egy bujkálót befogadott, nem tudhatta, meddig marad titokban a kapcsolat, mit mondanak a szomszédok, és vajon a következő ellenőrzésnél nem derül-e ki minden.

A mentés gyakran hálózati tevékenység volt. Egyetlen ember ritkán tudott hónapokon vagy éveken át egy üldözött minden szükségletéről gondoskodni. Lakást kellett váltani, élelmet szerezni, papírokat hamisítani, munkát vagy utazási lehetőséget találni. Így alakultak ki laza segítő körök keresztények, baloldaliak, régi barátok, kollégák és néha teljesen politikamentes ismerősök között. Az összekötő személyek különösen nagy kockázatot vállaltak, mert több rejtekhelyet és nevet ismertek.

A segítség motivációja sokféle lehetett. Voltak, akik vallási meggyőződésből cselekedtek, mások politikai okból gyűlöltek a rendszert. Sok esetben azonban egyszerű személyes kapcsolat döntött: egy régi szomszéd, kolléga

vagy barát nem volt hajlandó elfogadni, hogy valakit, akit évek óta ismert, egyik napról a másikra jogfosztott ellenséggé nyilvánítsanak. Ezt a magatartást nem mindig kísérte átfogó politikai felismerés. Mégis közvetlenül szembement a faji állam céljával.

Berlin különösen fontos terepe volt a bujkálásnak. A nagyváros névtelensége, a bombázások okozta káosz és a sok lakás egyszerre kínált lehetőséget és veszélyt. A bujkálók gyakran rövid idő alatt több tucat helyet váltottak. Egy-egy szállásadó csak néhány napot vállalt. Mások hosszabb ideig bújtattak üldözötteket, és teljes családjukat bevonták a titok őrzésébe. A segítők száma nagyobb volt, mint a sikeresen túlélő bujkálóké, hiszen egyetlen ember mögött gyakran egész lánc állt.

A Rosenstraße 1943-as tiltakozása különleges eset. A „vegyes házasságban” élő zsidó férfiak és más fogvatartottak hozzátartozói – főként nem zsidó feleségek – Berlin központjában nyilvánosan követelték szeretteik szabadon bocsátását. A Harmadik Birodalomban rendkívül ritka volt az ilyen látható, zsidók melletti csoportos tiltakozás. A fogvatartottak nagy részét később valóban elengedték, de a történeti kutatás vitatja, hogy ez közvetlenül a demonstráció következménye volt-e: a Gestapo már a razzia kezdetétől külön kezelte a vegyes házasságokban élő, úgynevezett „mentesített” zsidókat,

akiknek papírjait a Rosenstraßen ellenőrizték.

Ezért a Rosenstraße jelentőségét nem érdemes egyszerű sikertörténetté alakítani. A tiltakozók nem tudhatták, milyen döntés vár szeretteikre, és fegyveres rendőrökkel szemben vállalták a nyilvános kiállást. A történet bizonyítja, hogy még a diktatúra közepén is létezhetett látható civil tiltakozás; azt viszont nem bizonyítja, hogy ilyen fellépéssel egyszerűen meg lehetett volna állítani a deportálási vagy megsemmisítési politikát.

A mentők utóélete is tanulságos. Sokan nem tekintették saját magukat „ellenállónak”. A háború után gyakran úgy beszéltek tetteikről, mintha magától értetődő segítség lett volna. Éppen ez az erkölcsi egyszerűség teszi történetüket erőssé. Nem grandiózus politikai eszmékből indultak, hanem abból a felismerésből, hogy a másik ember nem válik kevesebbé attól, hogy az állam annak nyilvánítja.

Az üldözöttek mentése így különleges helyet foglal el az ellenállás térképén. Politikailag gyakran korlátozott, emberileg azonban közvetlen volt a hatása. Egy merénylet célja a rendszer központjának megsemmisítése. Egy rejtékhely célja egyetlen élet megóvása. A Harmadik Birodalomban mindkettő ugyanazzal az alapigénnyel ütközött: az állam jogot formált arra, hogy eldöntse, ki élhet. A segítő azt mondta: ezt a döntést nem fogadom el.

Fő források: Wolfgang Benz, 7. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, berlini bujkálás és mentőhálózatok; Friedrich Kellner életrajzi anyaga zsidó ismerősök támogatásáról.

HÁTTÉRGYÁR

Közzjáték IV. Nők az ellenállásban

A német ellenállás hagyományos képe sokáig férfiak története volt. Tábornokok, hivatalnokok, politikusok és összeesküvők álltak a középpontban. Ennek részben intézményi oka van: a hadsereg és a magas államigazgatás vezető posztjai férfiak számára voltak nyitva. Ha azonban az ellenállás fogalmát kiterjesztjük a röplapterjesztésre, mentésre, hírvivésre, konspiratív kapcsolatokra és kulturális önérvényesítésre, a nők szerepe azonnal sokkal láthatóbb lesz.

Sophie Scholl a legismertebb példa, de éppen ismertsége takarhatja el a többieket. A Fehér Rózsa csoportjában Sophie nem egyszerűen testvére kísérője volt. Részt vett a röplapok előkészítésében és terjesztésében, és az utolsó müncheni akcióban saját döntése alapján cselekedett. A háború utáni emlékezetben alakja az erkölcsi bátorság szimbóluma lett, részben azért, mert fiatalsága és kivégzése különösen erős kontrasztot alkotott a rendszer brutalitásával.

Edith Wolff egészen más ellenállási formát képviselt. Hálózatokat szervezett, embereket bújtatott, hamis iratok és élelmiszerjegyek beszerzésében segített. Az ilyen munka kevésbé látványos, mint a merénylet, de állandó

gyakorlati döntéseket igényelt. Ki megbízható? Hol lehet valakit egy éjszakára elhelyezni? Honnan lesz ennivaló? Hogyan lehet úgy mozogni a városban, hogy ne keltsenek gyanút? A mentés története sok esetben női háztartási és kapcsolati munkára épült, amelyet a korábbi történetírás kevésbé tekintett politikainak.

Mildred Harnack a Rote Kapelle emlékezetében szintén hosszú időre férje árnyékába került. Amerikai születésű értelmiségiként saját kapcsolatokkal és politikai meggyőződéssel rendelkezett, és az ellenállási hálózat aktív résztvevője volt. Kivégzése is mutatja, hogy a náci állam nem tett különbséget „segítő” és „főszereplő” között, ha politikai veszélyt látott valakiben.

Az egyházi ellenállásban Elisabeth Schmitz példája különösen fontos. Memoranduma a zsidóüldözés erkölcsi problémáját olyan időpontban fogalmazta meg, amikor sok egyházi szereplő még saját intézményi jogaira koncentrált. Az ő története azt mutatja, hogy a teológiai képzettség és a személyes lelkiismeret hogyan vezethetett a többségi óvatossággal szembeni állásfoglaláshoz.

A július 20-i összeesküvők feleségei és családtagjai másfajta kockázatot viseltek. Sokuk nem ismert minden részletet, de érzékelte a veszélyt, fedezte a találkozókat, levelezést vagy utazásokat. A merénylet bukása után a Sippenhaft miatt közvetlenül is üldözés érte őket és

gyermeküket. Az ellenállás ára így gyakran olyanokra is áttért, akik nem vettek részt a konkrét akcióban.

A nők szerepének újraértékelése nem egyszerűen reprezentációs kérdés. Megváltoztatja magának az ellenállásnak a képét. Ha csak a hatalom központjának elfoglalását nézzük, a katonatisztek dominálnak. Ha azt is kérdezzük, hogyan lehetett embereket életben tartani, híreket és iratokat mozgatni, illegális találkozókat megszervezni és a rendszer kulturális nyelvét megtagadni, másfajta cselekvés kerül előtérbe.

A Harmadik Birodalom a nőket saját ideológiai szerepeibe próbálta rendezni: anya, feleség, közösségi segítő, a „népközösség” fenntartója. Az ellenálló nők egy része éppen ezeket a társadalmi szerepeket fordította a rendszer ellen. A lakás rejtekhellyé, a családi kapcsolat konspiratív hálózattá, a gondoskodás politikai cselekvéssé válhatott. A diktatúra totalitása így olyan tevékenységeket is ellenállássá tett, amelyeket békében magánéletnek neveznénk.

Fő források: SPIEGEL Geschichte 2/2019, Edith Wolff, Sophie Scholl, Mildred Harnack és Elisabeth von Thadden történetei; Wolfgang Benz vonatkozó fejezetei.

Közzjáték V. Teadélutánból halálos ítélet - a Solf-kör és Elisabeth von Thadden

Az ellenállás történetében nem minden csoportnak volt programja, fegyvere vagy pontos szervezeti tagsága. A Solf-kör inkább társasági hálózat volt: olyan emberek találkozási közege, akik nem hittek a náci propagandának, beszéltek a háború végéről, segítettek üldözötteken, és kapcsolatokat tartottak külföld felé. Éppen ez a laza jelleg mutatja meg, hogy a diktatúra milyen veszélyesnek tekinthette már a szabad beszélgetést is, ha az bizalmi kapcsolatokkal és konkrét segítséggel párosult.

Hanna Solf, egy korábbi diplomata özvegye körül Berlinben rendszeresen gyűltek össze rendszerkritikus ismerősök. A kör tagjai között arisztokraták, diplomaták, értelmiségiek és más társadalmi háttérből érkező emberek voltak. Nem egy központilag irányított összeesküvést építettek. A találkozók politikai információcserét, kölcsönös bizalmat és esetenként üldözöttek segítségét szolgálták. Egyes résztvevők más ellenállási hálózatokkal is kapcsolatban álltak.

Elisabeth von Thadden pedagógus ennek a társasági világnak egyik szereplője volt. Korábban leányiskolát vezetett, és a nemzetiszocialista rendszerrel való

konfliktusai miatt elveszítette intézményi mozgásterét. Nem tartozott a július 20-i katonai összeesküvéshez, és nem készült merényletre. Rendszerkritikus kapcsolatai, külföldi ismeretségei és a háború utáni humanitárius válságról folytatott gondolkodása azonban a Gestapo szemében elegendő gyanút keltett.

1943 szeptemberében Thadden egy családi alkalomhoz kapcsolódó teázásra hívott vendégeket. A résztvevők között megjelent Paul Reckzeh orvos is, akit a Gestapo épített be a társaságba. Reckzeh rendszerkritikusnak mutatkozott, és felajánlotta, hogy levelet visz Svájcba. Thadden néhány sort adott át neki egy külföldön élő ismerős számára. A levél azonban nem a címzetthez, hanem a Gestapóhoz került.

A beépített informátor ennél jóval többet tett: jelentései több tucat ember ellen szolgáltatott adatokat. A Solf-kör tagjainak letartóztatása megmutatja a társasági ellenállás különös sebezhetőségét. A konspiráció nem mindig titkos fegyverraktárat jelentett; néha egyszerűen azt, hogy néhány ember őszintén beszélhetett egymással. Ha a bizalom körébe egyetlen rendőrségi ember bejutott, a teljes hálózat veszélybe kerülhetett.

Elisabeth von Thaddent a Volksgerichtshof halálra ítélte, és 1944 szeptemberében Plötzensee börtönében kivégezték. A büntetés aránytalansága önmagában sokat

mond a rendszerről. Nem katonai titkot adott át, nem lőtt senkire, nem készített bombát. A hatalom mégis olyan emberként kezelte, akinek politikai különállása és kapcsolatai megengedhetetlen veszélyt jelentettek.

A történetben különösen nyugtalanító a háború utáni folytatás. Reckzeh életben maradt, büntetést kapott, majd később szabadult. Az áldozatok családja számára azonban az árulás emléke nem zárult le a bírósági ítélettel. A SPIEGEL Geschichte egyik személyes hangú írása éppen ezt mutatja meg: a diktatúra története nem ér véget 1945-ben azok számára, akik családjukban hordozzák a kivégzés és a feljelentés emlékét.

A Solf-kör nem változtatta meg a háború menetét. Mégis fontos, mert az ellenállás társadalmi előfeltételét testesítette meg: olyan emberek hálózatát, akik a propaganda által előírt valósággal szemben saját információs és erkölcsi közösséget tartottak fenn. A diktatúra pontosan azért üldözte ezt, mert tudta, hogy minden szervezett cselekvés bizalommal kezdődik.

Fő források: SPIEGEL Geschichte 2/2019, Elisabeth von Thadden és a Gestapo-informátor története; Joachim Fest előszava és a Solf-körre vonatkozó részek; Peter Hoffmann vonatkozó adatai.

11. Fiatalok, akik nem akartak engedelmeskedni

A nemzetiszocialista állam különös figyelmet fordított a fiatalokra. A rendszer nem elégedett meg azzal, hogy politikai lojalitást követeljen a felnőttektől; a következő nemzedék teljes szocializációját is saját intézményeibe akarta terelni. A Hitlerjugend és a Bund Deutscher Mädel nem egyszerű ifjúsági szervezetek voltak. A közösségi élet, a testedzés, a kirándulás, a katonás fegyelem, a világnézeti oktatás és a társadalmi előrejutás reménye egyszerre kapcsolódott bennük össze. Aki kimaradt, idővel egyre feltűnőbbé vált.

A fiatalok ellenállása ezért sokszor nem politikai programmal kezdődött. A Swingjugend tagjai például elsősorban zenét akartak hallgatni, táncolni, öltözködni és olyan társasági életet élni, amely nem a náci közösségi normákat követte. Az angol-amerikai swing, a hosszabb haj, a feltűnő ruházat vagy az angolos szleng a hatalom szemében nem ártatlan ízléskérdés lett, hanem kulturális engedetlenség. A rendőri fellépés és az ifjúsági szervezetek elleni akciók azt mutatták, hogy a rendszer maga politizálta át a magánízlést.

Más csoportoknál a szembenállás jóval hamarabb kapott tudatos politikai tartalmat. A munkáskörnyezetből

kinövő Edelweißpiraten és más laza ifjúsági társaságok részben a Hitlerjugend fegyelme és uniformizáltsága ellen szerveződtek. Kirándultak, saját dalokat énekeltek, összezsaptak a HJ-járőrökkel, és a háború későbbi szakaszában egyes csoportjaik szökött foglyokat, kényszermunkásokat vagy dezertőröket is segítettek. Nem volt egységes országos mozgalmuk, és a politikai motiváció csoportonként különbözött.

A fiatal ellenállás egyik legsúlyosabb formáját azok a kis körök jelentették, amelyek röplapokat készítettek vagy titkos rádióadással próbálkoztak. Walter Klingenbeck müncheni katolikus fiatal és társai saját készítésű adóval sugároztak rövid rendszerellenes üzeneteket. A hatalom a technikai kísérletet politikai fenyegetésként kezelte, Klingenbecket pedig kivégezték. Hamburgban Helmuth Hübener és társai külföldi rádióadásokat hallgattak, majd az információkból röplapokat írtak. Hübener alig volt tizenhét éves, amikor a Volksgerichtshof halálra ítélte.

Ezek a történetek különösen élesen mutatják meg, milyen gyorsan változott meg a cselekedetek jelentése a diktatúrában. Egy rádió összeépítése, egy tiltott dal vagy néhány gépelt lap olyan bűncselekménnyé válhatott, amelyért fiatal emberek éveket tölthettek börtönben, koncentrációs táborba kerülhettek vagy meghalhattak. A rendszer nem azért reagált ennyire keményen, mert

minden kis csoport reális veszélyt jelentett a hatalmára. Azért, mert az autonóm ifjúsági tér létezése kérdőjelezte meg a totalitás igényét.

A fiatalok történetét később gyakran a Fehér Rózsa árnyékában írták meg. Sophie és Hans Scholl valóban különleges szimbólummá váltak, de mellettük sok olyan fiatal létezett, akinek nevét alig ismeri a közvélemény. A különbség nem csupán az emlékezetben van. A Fehér Rózsa tudatosan általános politikai és erkölcsi felhívást fogalmazott meg, míg mások egy szubkultúra, vallási közösség vagy baráti kör szabadságát védték. A két végpont között számos átmenet létezett.

A fiatal ellenállás egyik fontos sajátossága az volt, hogy a rendszerrel való konfliktus maga is radikalizálhatta a résztvevőket. Akit először csak a haja, zenéje vagy kiránduló csoportja miatt zaklattak, könnyen juthatott arra a következtetésre, hogy a probléma nem egyetlen szabály, hanem maga az állam. A személyes szabadság védelme így politikai felismeréssé válhatott. Ezért téves lenne utólag éles vonalat húzni „apolitikus lázadás” és ellenállás között. Sok fiatal éppen a saját életén tapasztalta meg, hogy egy totális rendszerben a magánszféra megtartása is politikai jelentést kaphat.

Fő források: Wolfgang Benz, 6. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, ifjúsági ellenállásról szóló írások.

12. „Éljen a szabadság!” - A Fehér Rózsa

A Fehér Rózsa története azért vált a német ellenállás egyik legismertebb fejezetévé, mert egyszerre fiatalos, tragikus és világos. Nincsenek benne bonyolult államcsínytervek, diplomáciai alkuk vagy katonai parancsnoki láncok. Egy baráti kör egyetemistái és egy professzor úgy döntöttek, hogy szavakkal próbálják megszólítani honfitársaikat. A döntésükért életükkel fizettek.

Hans Scholl és Alexander Schmorell 1942 nyarán kezdte el a Fehér Rózsa első röplapjainak készítését Münchenben. A szövegek vallási, filozófiai és humanista érveket kapcsoltak össze a politikai ítélettel. Nem egyszerűen azt állították, hogy Hitler rosszul vezeti a háborút. A diktatúra erkölcsi törvénytelenységéről, a személyes felelősségről és arról beszéltek, hogy egy művelt társadalom nem hivatkozhat örökké tudatlanságra vagy félelemre.

A körhöz Sophie Scholl, Christoph Probst, Willi Graf és később Kurt Huber professzor is kapcsolódott. A tagok nem azonos háttérből érkeztek, de közös volt bennük a rendszerrel szembeni erkölcsi idegenkedés és az a meggyőződés, hogy a német társadalmat fel kell rázni.

Hans Scholl és társai katonai szolgálatuk során közvetlenebbül is találkoztak a keleti háborúval és annak brutalitásával. A zsidók tömeges meggyilkolásáról szóló hírek a röplapok politikai élességét tovább növelték.

A Fehér Rózsa módszere egyszerű volt és rendkívül veszélyes. Sokszorosított lapokat postáztak címekre, illetve különböző városokban helyeztek el. Egy-egy küldeményhez papírra, borítékra, bélyegre, címjegyzékre és mindenekelőtt pénzre volt szükség. A háborús gazdaságban még a nagyobb mennyiségű papír beszerzése is feltűnést kelthetett. Az akciók ezért állandó konspirációt kívántak.

1943 elején a sztálingrádi vereség után a csoport úgy érezte, hogy megváltozott a politikai pillanat. A hatodik röplap már közvetlenül a német egyetemistákhoz szólt, és a háborús katasztrófa után nyíltabb ellenállásra szólított. Február 18-án Hans és Sophie Scholl a müncheni egyetem épületében helyezett el példányokat. Sophie a megmaradt lapokat egy felső szintről az átriumba szórta. Egy egyetemi alkalmazott észrevette őket, feltartóztatta a testvérpárt, és értesítette a hatóságokat.

A kihallgatás és a bírósági eljárás gyors volt. A Volksgerichtshof elnöke, Roland Freisler Berlinből érkezett Münchenbe. Hans és Sophie Scholl, valamint Christoph Probst február 22-én halálos ítéletet kapott, és

még aznap kivégezték őket. A következő hónapokban további perek és kivégzések követték a csoport tagjait és támogatóit. A náci igazságszolgáltatás célja nem csupán büntetés volt, hanem példastatuálás.

A Fehér Rózsa közvetlen politikai hatása korlátozott maradt. A röplapok nem indítottak tömegmozgalmat, és a csoportot rövid idő alatt felszámolták. Mégis különleges utóéletük lett. Az egyik röplap szövege kijutott külföldre, és a szövetségesek később nagy példányszámban szórták le Németország fölött. A csoport üzenete így olyan tömegekhez jutott el, amelyeket az eredeti készítők saját eszközeikkel soha nem érhettek volna el.

Az emlékezetben Sophie Scholl különösen erős szimbólummá vált. Fiatal nőként, nyugodt viselkedésével és gyors kivégzésével könnyen azonosítható erkölcsi alak lett. Ez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a Fehér Rózsa története szentképpé egyszerűsödik. A tagok valódi emberek voltak, korábbi bizonytalanságokkal, változó politikai felismerésekkel és egymástól eltérő vallási motivációkkal. Tettük súlya éppen abból fakad, hogy nem kész hősként születtek.

A Fehér Rózsa legfontosabb öröksége a személyes felelősség kérdése. A röplapok abból indultak ki, hogy az ember nem adhatja át teljes erkölcsi ítéletét az államnak. Aki tudja, hogy bűn történik, nem mondhatja örökké, hogy

az egyén úgysem tehet semmit. Ez a gondolat nem adott nekik katonai erőt. De olyan erkölcsi nyelvet teremtett, amely a rendszer bukása után sokkal tartósabbnak bizonyult, mint a Harmadik Birodalom propagandája.

Fő források: Wolfgang Benz, 6. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, Fehér Rózsa-fejezetek.

13. A Rote Kapelle - kémek vagy ellenállók?

Kevés német ellenállási csoport megítélését torzította annyira a későbbi politika, mint a Gestapo által „Rote Kapelle” néven összefogott hálózatokét. Már maga az elnevezés is rendőrségi konstrukció volt. A német elhárítás és a Gestapo rádiós kémhálózatok nyelvén nevezte „zongoristának” az adókezelőt, „zenekarnak” a hálózatot. A „vörös” jelző a szovjet kapcsolatokra utalt. A név azt a benyomást keltette, mintha egyetlen, Moszkvából irányított kommunista kémszervezet működött volna. A valóság jóval összetettebb volt.

A berlini kör egyik központi alakja Harro Schulze-Boysen, a légügyi minisztériumban dolgozó tiszt volt, aki fiatal korában politikailag nehezen sorolható, nacionalista és baloldali elemeket egyaránt hordozó körökből érkezett. Arvid Harnack közgazdász és amerikai születésű felesége, Mildred Harnack szintén külön kapcsolati hálózattal rendelkezett. Barátaik között művészek, értelmiségiek, hivatalnokok, munkások és más társadalmi háttérű emberek voltak. A csoportok között személyes kapcsolatok alakultak ki, de nem egyetlen fegyelmezett pártszervezetként működtek.

Tevékenységük többféle volt. Röplapokat és rendszerellenes szövegeket készítettek, információkat gyűjtöttek, segítettek üldözötteknek, és egyes tagok szovjet kapcsolatokkal is rendelkeztek. A háborús információk továbbítása miatt a náci állam szemében egyértelműen hazaárulók voltak. A későbbi nyugatnémet emlékezet sokáig átvette ezt a keretet: a hidegháború idején a szovjet hírszerzési kapcsolat gyakran elhomályosította azt a tényt, hogy a hálózat tagjai Hitler rendszerével szemben is tudatosan cselekedtek.

A keletnémet emlékezet ezzel ellentétes torzítást hozott létre. A Rote Kapellét antifasiszta, kommunista ellenállásként emelte ki, miközben a csoport politikai sokfélesége és a nem kommunista résztvevők háttérbe szorultak. A két német állam így ugyanazt a történetet eltérő legitimációs célokra használta. Nyugaton a „szovjet kém”, keleten az „antifasiszta hős” képe egyszerűsítette le a személyes motivációkat.

A hálózat 1942-ben súlyos csapást szenvedett. A német elhárítás rádiófelderítése és a nyomozás kapcsolati szálakat tárt fel, majd tömeges letartóztatások következtek. A Volksgerichtshof számos tagot halálra ítélt. Harro Schulze-Boysent, Arvid és Mildred Harnackot, valamint több társukat kivégezték. A büntetőeljárások nyelvezete tudatosan a kémkedésre és árulásra épült, mert

ezzel a rendszer nemcsak a cselekedeteket, hanem az erkölcsi legitimációt is el akarta venni az ellenállóktól.

A Rote Kapelle esete azért különösen tanulságos, mert arra kényszerít, hogy elválasszuk a történeti elemzést a későbbi politikai címkéktől. Lehetséges egyszerre kimondani, hogy egyes tagok szovjet hírszerzési kapcsolatban álltak, és azt is, hogy Hitler diktatúrájával szembeni ellenállásuk valós volt. A két állítás nem zárja ki egymást. Az ellenállás története nem csak olyan szereplőkből áll, akiknek minden politikai választása megfelel az utókor demokratikus ízlésének.

Ez a fejezet egy másik fontos kérdést is felvet: mikor válik a háborús információ átadása politikai ellenállássá, és mikor tekinthető kémkedésnek? A nemzetállami jogrendben a katonai titok átadása az ellenségnek súlyos bűncselekmény. Ha azonban maga az állam agresszív és tömeggyilkosságot folytató diktatúra, a jogi és erkölcsi ítélet elválhat egymástól. A háború utáni német társadalomnak évtizedekbe telt, mire ezt a dilemmát a Rote Kapelle esetében is újragondolta.

Fő források: Wolfgang Benz, 8. fejezet és az ellenállás utóéletéről szóló fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, „Informanten aus besten Kreisen”; Peter Hoffmann háttéranyagai.

14. A hadsereg és Hitler – engedelmességtől az összeesküvésig

A német katonai ellenállás történetét sokáig úgy mesélték, mintha a hadsereg és Hitler között kezdettől fogva mély erkölcsi ellentét állt volna fenn. A források ennél jóval kényelmetlenebb képet mutatnak. A Reichswehr vezetőinek jelentős része üdvözölte a weimari parlamentarizmus végét, a versailles-i katonai korlátozások felszámolását és a hadsereg gyors bővítését. A politikai baloldal leverése sem váltott ki intézményi tiltakozást. A katonai elit kezdeti együttműködése nélkül Hitler hatalmának megszilárdítása nehezebb lett volna.

Az egyik döntő pillanat 1934 nyara volt. A Röhm-puccsként ismert tisztogatás során Hitler meggyilkoltatta az SA vezetőinek jelentős részét és más politikai ellenfeleket is. A hadsereg vezetése nemcsak tudomásul vette a törvénytelen gyilkosságokat, hanem elégedetten látta, hogy az SA megszűnik rivális katonai erő lenni. Hindenburg halála után a katonák személyes esküt tettek Hitlerre. Ez az eskü a későbbi ellenállók számára valódi erkölcsi és pszichológiai problémává vált, bár a kutatás joggal figyelmeztet: nem lehet minden késlekedést az esküvel megmagyarázni.

A katonai ellenzék első komolyabb konfliktusai elsősorban szakmai és külpolitikai kérdésekből indultak ki. Ludwig Beck vezérkari főnök 1938-ban úgy ítélte meg, hogy Hitler csehszlovákiai konfrontációs politikája olyan háborúba sodorhatja Németországot, amelyre nincs felkészülve. Lemondott tisztségéről, és egyre közelebb került azokhoz, akik a katonai fellépés lehetőségét mérlegelték. Hans Oster az Abwehrben már korábban is a rendszer egyik következetes ellenfele lett. Wilhelm Canaris, az Abwehr vezetője ennél ambivalensebb szerepet játszott, de szervezete fontos menedéket biztosított ellenzéki tiszteteknek és civil kapcsolatoknak.

A hadsereg és a rendszer viszonya közben nem vált egyszerűen ellenségesé. A lengyelországi, franciaországi és korai szovjet hadjáratok sikerei megerősítették Hitler tekintélyét. Sok tiszt akkor is kitartott mellette, amikor szakmailag vitatta döntéseit. A katonai ellenállás ezért soha nem jelentette a Wehrmacht egészét. Kis kisebbség működött egy olyan intézményen belül, amely összességében végrehajtotta Hitler háborúját.

Az erkölcsi fordulat több szereplőnél a keleti háború tapasztalatához kapcsolódott. A politikai komisszárok kivégzésére vonatkozó parancsok, a zsidók tömeges meggyilkolása, a civil lakossággal szembeni terror és a háború faji jellege egyre több tiszt számára tette világossá,

hogy itt nem hagyományos hadviselésről van szó. Ez nem jelenti, hogy minden későbbi összeesküvő ugyanolyan mélységben vagy ugyanakkor ismerte fel a bűnök jelentőségét. A motivációk továbbra is keveredtek: katonai katasztrófa, hazafias aggodalom, jogi és keresztény erkölcsi megfontolások egyaránt szerepet játszottak.

A legfontosabb különbség végül a kritikát és az összeesküvést elválasztó határ lett. Sok tábornok panaszkodott Hitler beavatkozásaira, de engedelmeskedett. Néhányan viszont arra jutottak, hogy a rendszer belülről nem korrigálható. A katonai parancsnoki rendszer különleges lehetőséget kínált: fegyveres egységek, kommunikációs hálózat, vészhelyzeti tervek és a vezetéshez való fizikai hozzáférés állt rendelkezésre. Ugyanez azonban óriási felelősséget is jelentett. Egy sikertelen puccs polgárháborúhoz, frontösszeomláshoz és tömeges megtorláshoz vezethetett.

A katonai ellenállás erkölcsi értékelése ezért csak akkor hiteles, ha két igazságot egyszerre tartunk szem előtt. Az összeesküvők között voltak valóban bátor emberek, akik életüket tették fel Hitler eltávolítására. De többségük egy olyan hadsereg része volt, amely hosszú ideig együttműködött a diktatúrával. A hősiesség nem törli el a korábbi kompromisszumokat. Éppen ellenkezőleg: a történet egyik legfontosabb kérdése az, hogyan jutottak el

egyesekek az együttműködéstől a lázadásig.

*Fő források: Peter Hoffmann, Part I és Part II; Wolfgang Benz, 9. fejezet;
Joachim Fest, 2. fejezet.*

HÁTTÉRGYÁR

Közzjáték VI. Bűnösök az ellenállásban? - a „makulátlan hős” mítosza

A Hitlerrel szembeni ellenállás egyik legnehezebb erkölcsi problémája, hogy a résztvevők között nemcsak későn ébredő támogatók, hanem súlyosan kompromittálódott emberek is voltak. Johannes Tuchel a SPIEGEL Geschichte interjújában szándékosan hozza fel Arthur Nebe példáját. Nebe a bűnügyi rendőrség magas rangú vezetője volt, és a Szovjetunió elleni háború idején egy Einsatzgruppe parancsnokaként tömeggyilkosságokért viselt felelősséget. Később kapcsolatba került a július 20-i összeesküvéssel, bujkált, majd elfogták és kivégezték.

Mit kezdjen ezzel az emlékezet? Ha Nebét ellenállónak nevezzük, nem relativizáljuk-e korábbi bűneit? Ha kizárjuk az ellenállás történetéből, nem hamisítjuk-e meg azt a tényt, hogy valóban részt vett Hitler elleni konspirációban? A helyes válasz nem az egyik tény kiválasztása a másik helyett. A két állítás egyszerre igaz lehet: valaki lehetett tömeggyilkosság részese és később a diktátor ellen forduló összeesküvő.

Ez a dilemma kisebb mértékben más katonai és állami szereplőknél is jelentkezik. A Wehrmacht több későbbi ellenállója korábban részt vett Hitler hadjárataiban,

elfogadta a területi terjeszkedés bizonyos céljait, vagy nem tiltakozott a rendszer első éveinek jogtalanságai ellen. Wilhelm Canaris pályája például nehezen írható le egyszerű vonalban: az Abwehr vezetőjeként a rendszer magas szintű tisztviselője volt, ugyanakkor szervezetében ellenállási kapcsolatok működtek, és maga is részt vett több Hitler-ellenes kezdeményezésben.

Friedrich Fromm másfajta szürkezónát testesít meg. Tudott arról, hogy a Tartalék Hadsereg környezetében összeesküvők működnek, de nem vállalta nyíltan a puccsot. Július 20-án, amikor a kísérlet megbukott, gyorsan kivégeztette Stauffenberget és társait, részben saját helyzetének védelmében. Ez sem mentette meg: később letartóztatták, és mivel a bíróság a hazaárulást nem tudta rábizonyítani, „az ellenség előtti gyávaság” címén ítélték halálra; 1945 márciusában kivégezték. Az ilyen szereplők nem férnek bele sem a hős, sem a hűséges náci egyszerű kategóriájába.

A „makulátlan hős” igénye részben a háború utáni emlékezet szükségleteiből született. Egy új demokrácia számára érthetően vonzóbb olyan elődökre hivatkozni, akik kezdettől fogva tisztán látták a rendszert. A valós történetek azonban gyakran változásról szólnak. Az emberek alkalmazkodnak, tévednek, hasznot húznak, később felismernek valamit, majd akár életüket is

kockáztatják. Ez a fordulat nem teszi meg nem törtéنتé a korábbi tetteket.

A felelősség mérlegelésében ezért külön kell választani a cselekedeteket. Egy háborús bűnért viselt felelősséget nem ír felül egy későbbi Hitler-ellenes tett. Ugyanakkor a későbbi tett történeti jelentését sem törli el automatikusan a korábbi bűn. A morális számadás nem könyvelési művelet, amelyben egy jó cselekedet levonható egy rosszból. A történésznek mindkettőt meg kell őriznie.

Ez a megközelítés Stauffenberg esetében is fontos, bár az ő kompromittáltsága nem hasonlítható Nebe tömeggyilkosságban viselt felelősségéhez. Stauffenberg korai politikai nézetei, a háborús hadjáratokban vállalt szolgálata és a későbbi merénylet ugyanannak az életútnak részei. Ha az első részt elhallgatjuk, a július 20-i döntés erkölcsi fejlődése is érthetetlenné válik.

A német ellenállás nem attól válik értékesé, hogy minden résztvevőjét hibátlan embernek nyilvánítjuk. Inkább attól, hogy megmutatja: még egy bűnös rendszer belsejében is létrejöhet szakítás, de a szakítás nem automatikus felmentés. Ez a kettősség nehezebb, mint egy hősi legenda, de történetileg igazabb.

Fő források: SPIEGEL Geschichte 2/2019, Johannes Tuchel-interjú; Peter Hoffmann a katonai és rendőri szereplők pályájáról; Wolfgang Benz a tradicionális elitekről és július 20-ról.

15. 1938 - az elmaradt államcsíny

1938 őszén Németország közelebb került egy Hitler elleni katonai államcsínyhez, mint azt a későbbi közvélemény sokáig tudta. A válság középpontjában Csehszlovákia és a Szudéta-vidék állt. Hitler követeléseivel háborúval fenyegettek. A német vezérkar több tagja úgy vélte, hogy az ország katonailag még nincs felkészülve egy nagy európai konfliktusra. A kérdés ezért kezdetben nem a holokausz vagy a diktatúra egészének erkölcsi elutasítása volt, hanem annak megakadályozása, hogy Hitler katasztrofális háborúba sodorja Németországot.

Ludwig Beck ebben a válságban vált a katonai ellenzék egyik legfontosabb alakjává. Memorandumokban érvelt a háborús kockázat ellen, és próbálta rávenni a tábornoki kart, hogy közösen lépjen fel. A kollektív ellenállás azonban nem jött létre. Beck végül lemondott. Távozása mégis jelzés volt azoknak, akik a rendszer megállítását már nem pusztán tanácsadással képzelték el.

Franz Halder, Hans Oster és több más tiszt körül konkrét puccstervek formálódtak. A terv lényege az volt, hogy amennyiben Hitler háborús parancsot ad Csehszlovákia ellen, katonai egységek Berlinben elfoglalják a kulcsfontosságú intézményeket, és eltávolítják

a diktátort. A részletek és a résztvevők elszántsága változott, de a forrásokból egyértelmű, hogy nem pusztán utólagos önigazolásról volt szó. Valós előkészületek történtek.

A konspirátorok legnagyobb reménye az volt, hogy Nagy-Britannia és Franciaország világosan jelzi: nem enged Hitler fenyegetésének. Egy határozott külső ellenállás bizonyíthatta volna a német tábornokok előtt, hogy a Führer kockázatos politikája valóban háborút jelent. A müncheni konferencia azonban éppen az ellenkező hatást váltotta ki. A nyugati hatalmak elfogadták a Szudéta-vidék átadását, és Hitler úgy térhetett haza, mint aki háború nélkül ért el újabb nemzeti sikert.

Ez a diplomáciai siker lényegében szétverte a készülő puccs politikai alapját. Nehéz lett volna a német közvélemény és a hadsereg előtt letartóztatni azt a vezetőt, aki látszólag ismét vérontás nélkül szerezte vissza a németek lakta területet. A tábornokok egy része, aki a háborútól félt, megkönnyebbült. Hitler presztízse soha nem látott magasságba emelkedett. Az ellenállók pedig azt tapasztalták, hogy a külföldi megbékítés akaratlanul belpolitikai erőt adott a diktátornak.

A müncheni válság utólag könnyen csábít alternatív történelmi spekulációra. Mi történt volna, ha London és Párizs keményebben lép fel? Megvalósul-e a puccs?

Elfogják vagy megölik Hitlert? Elkerülhető-e a világháború? Ezekre nincs biztos válasz. A források alapján annyi mondható, hogy 1938-ban létezett egy katonai csoport, amely a háborús parancsot a rendszer elleni fellépés jelének tekintette, és a müncheni megállapodás ezt a helyzetet megszüntette.

A történet azért fontos, mert árnyalja azt a közkeletű képet, hogy a német katonai ellenállás csak a háborús vereségek után kezdődött. Már 1938-ban voltak tisztek, akik készek voltak a legfelső vezetés ellen fordulni. Ugyanakkor az is világos, hogy motivációjuk ekkor még nagyrészt stratégiai és állami természetű volt. A náciizmus belső bűneinek teljes erkölcsi felismerése nem mindenkinél állt a középpontban.

A sikertelenségnek pszichológiai következménye is lett. Hitler újabb győzelme azt a benyomást keltette, hogy politikai ösztönei rendre felülmúlják a hivatásos katonák óvatosságát. A következő évek gyors hadisikerei ezt az érzést tovább erősítették. Azoknak, akik 1938-ban cselekedni próbáltak, később már nemcsak a diktatúrával, hanem saját korábbi kudarcaik emlékével is meg kellett küzdeniük.

Fő források: Peter Hoffmann, Part II; Joachim Fest, 3–4. fejezet; Wolfgang Benz, 9. fejezet.

Közzjáték VII. Az ellenállás térképe – nem egy központ, hanem sok sziget

Ha a német ellenállást térképre rajzolnánk, nem egyetlen országos szervezet központját és alárendelt sejtjeit látnánk. Inkább szigeteket és közöttük vékony összekötő vonalakat. Berlin a politikai, katonai és hivatali összeesküvések miatt kiemelkedő volt, de München, Hamburg, a Ruhr-vidék, Rajna-Majna térsége és a frontokon működő katonai parancsnokságok is saját ellenállási közegeket hoztak létre.

Berlin különleges lehetőséget adott. Itt működtek a minisztériumok, a hadsereg központjai, az Abwehr, a külügyi szolgálat és a pártvezetés intézményei. Ugyanakkor a nagyvárosban üldözöttek ezrei próbáltak bujkálni, és különböző zsidó, baloldali, keresztény és értelmiségi segítő hálózatok is jelen voltak. A Rote Kapelle kapcsolatai, Edith Wolff segítő körei és a július 20-i katonai központ ugyanabban a városban létezett, mégsem alkottak egyetlen szervezetet.

München más történetet hordozott. A náci mozgalom szimbolikus fővárosában Georg Elser hajtotta végre merényletét, később pedig itt működött a Fehér Rózsa. A hely különleges iróniája, hogy a rendszer saját kultikus

tereiben és reprezentatív intézményei mellett alakultak ki a legismertebb egyéni és ifjúsági ellenállási történetek.

Hamburgban és más északnémet városokban a munkásmozgalmi és ifjúsági ellenállás erős hagyományai jelentek meg. A régi szociáldemokrata és kommunista közösségek, kikötői kapcsolatok és munkásnegyedek saját konspiratív lehetőségeket teremtettek. A Ruhr-vidéken az ipari munkásság és a katolikus társadalmi közeg egyaránt fontos volt. A társadalmi miliő itt nem absztrakt fogalom: azt jelentette, hogy az ember kiben bíz, kivel dolgozik, milyen egyesületből ismer valakit, és kihez fordulhat segítségért.

A Rajna-Majna térség és Hessen Friedrich Kellner történetében kap arcot. Laubach nem volt nagy ellenállási központ, sőt a nemzetiszocializmus erős vidéki bázisához tartozott. Éppen ezért fontos. Megmutatja, milyen volt ellenzékinak lenni ott, ahol kevés hasonló gondolkodású ember akadt. Frankfurt és a nagyobb ipari területek ezzel szemben több szociáldemokrata és szakszervezeti kapcsolatot őriztek meg.

A katonai ellenállás térképe részben teljesen eltért a polgári hálózatokétól. A Közép Hadseregcsoporthoz a keleti fronton Tresckow körének egyik központja lett. Párizsban 1944. július 20-án a helyi katonai összeesküvők rövid időre sikeresen őrizetbe vették az SS vezetőit. A Valkűr terv

pedig a német katonai körzetek egész hálózatára épített. Az ellenállás így a front és a háterszág között is mozgott.

A térkép legfontosabb tanulsága a kapcsolatok ritkasága. A különböző csoportok időnként tudtak egymásról, személyes átfedések is léteztek, de a biztonság miatt éppen a teljes összekapcsolódást kellett kerülni. Ami egy forradalmi mozgalom számára gyengeség, az konspirációban túlélési feltétel lehet. A probléma az volt, hogy egy országos államcsínyhez végül mégis országos koordináció szükséges.

Ezért a német ellenállás nem egyetlen központból kiinduló hullámként terjedt. Inkább különböző társadalmi és földrajzi közegekben újra meg újra megszületett ugyanaz a felismerés: a fennálló renddel valami alapvetően nincs rendben, és a pusztá magánellenkezés nem elég. A szigetek között néha híd épült. Július 20. volt a legnagyobb kísérlet arra, hogy ezek közül több egyetlen politikai cselekvésben találkozzon.

Fő források: Wolfgang Benz teljes áttekintése; Peter Hoffmann a katonai körzetek és július 20. végrehajtásának földrajzáról; SPIEGEL Geschichte 2/2019 portréi.

16. Milyen Németország jön Hitler után?

Egy diktátor eltávolítása önmagában még nem politikai program. A német ellenállás különböző körei ezért újra és újra beleütköztek ugyanabba a kérdésbe: mi következik Hitler után? A válaszok sokfélék voltak, és éppen ez mutatja meg, mennyire félrevezető egységes „ellenállási mozgalomról” beszélni. A közös minimum a nemzetiszocialista uralom megszüntetése volt, de az állam jövőjéről, a demokráciáról, a társadalmi rendről, a gazdaságról és Európa helyéről komoly viták zajlottak.

Carl Goerdeler, Lipcse korábbi főpolgármestere a polgári-konzervatív ellenállás egyik központi alakjává vált. A náci rendszerrel való konfliktusai fokozatosan mélyültek el, és végül olyan politikai hálózatot épített, amely egy Hitler utáni kormány személyi és programbeli kérdésein dolgozott. Goerdeler erős jogállamot akart, de politikai gondolkodása nem azonosítható egyszerűen a későbbi nyugatnémet parlamentáris demokráciával. Konzervatív, rendpárti és részben a régi elit világához kötődő elképzelései voltak.

Ludwig Beck, a volt vezérkari főnök a katonai és polgári körök közötti egyik legfontosabb kapcsolat lett. A tervek szerint Hitler eltávolítása után államfői szerepet kaphatott

volna. Goerdeler kancellárjelöltként szerepelt több elképzelésben. A személyi listák nem csupán hatalmi osztozkodást jelentettek. A puccs sikeréhez azonnal működő kormányra, közigazgatásra és tárgyalóképes vezetésre lett volna szükség. Az összeesküvők attól tartottak, hogy egy hatalmi vákuum polgárháborúhoz vagy az SS ellenőrzéséhez vezethet.

Más irányt képviselt a Kreisau Kör. Helmuth James Graf von Moltke és Peter Yorck von Wartenburg környezetében jogászok, értelmiségiek, keresztények, szociáldemokraták és más társadalmi háttérű résztvevők találkoztak. A név Moltke sziléziai birtokához, Kreisauhoz kötődött, ahol több megbeszélést tartottak. A kör kevésbé a közvetlen puccs technikájával, inkább a Hitler utáni társadalmi és erkölcsi rend alapjaival foglalkozott.

A Kreisau Kör gondolkodásában erősen megjelent a keresztény társadalometika, a jogállam és az emberi méltóság kérdése. A nemzetállami hatalom korlátozásáról, európai együttműködésről, a társadalmi felelősségről és a túlzott központosítás veszélyéről is vitáztak. Ezek az elképzelések nem alkottak kész alkotmánytervet, és a csoporton belül is voltak különbségek. Mégis fontosak, mert mutatják: az ellenállás egy része nem egyszerűen a háborúból akart kilépni, hanem megpróbálta végiggondolni, milyen erkölcsi alapokra lehet új országot

építeni.

A konzervatívok és szociáldemokraták közötti közeledés különösen jelentős volt. Wilhelm Leuschner, Julius Leber és más baloldali szereplők olyan társadalmi kapcsolatokat és politikai tapasztalatot hoztak, amelyek nélkül egy új kormány nehezen tudott volna szélesebb legitimációt teremteni. Ugyanakkor a kommunistákhoz való viszony, a tulajdon kérdése, a parlament szerepe és a háború utáni határok mind vitások maradtak.

A jövőtervezés egyik legnehezebb problémája a béke volt. Az összeesküvők közül sokan remélték, hogy Hitler eltávolítása után a nyugati szövetségesek hajlandók lesznek tárgyalni Németországgal. A feltétel nélküli megadás szövetséges követelménye és a háború előrehaladása azonban egyre szűkítette ezt a lehetőséget. A német ellenállók kapcsolatfelvételi kísérletei sokszor hírszerző csatornákon keresztül zajlottak, és kevés politikai eredménnyel jártak.

A tervekben voltak problémás elemek is. Egyes konzervatív ellenállók Németország bizonyos területi nyereségeit meg akarták őrizni, vagy olyan államformában gondolkodtak, amely távol állt a modern tömegdemokráciától. A történeti értékelésnek ezt nem szabad elhallgatnia. A Hitlerrel szembeni fellépés nem tette őket automatikusan a mai demokratikus rend

előfutáraivá. De a jog helyreállításának, a politikai önkény megszüntetésének és a tömeggyilkosság leállításának szándéka így is valódi törést jelentett a náci rendszerrel.

Az ellenállás sokfélesége végül nemcsak gyengeség, hanem történeti jelentőség is. A diktatúrával szemben nem egyetlen ideológia állt. Konzervatívok, szocialisták, keresztények és liberálisok különböző okokból jutottak el ahhoz a felismeréshez, hogy Hitler uralma összeegyeztethetetlen azzal a Németországgal, amelyet meg akarnak őrizni vagy újjá akarnak teremteni. A közös cselekvéshez azonban ezt a sokféleséget időben politikai koalícióvá kellett volna alakítani. Ez csak részben sikerült.

Fő források: Peter Hoffmann, Part IV; Joachim Fest, 5. fejezet; Wolfgang Benz, 8-9. fejezet.

Közzjáték VIII. Emigráció, külföldi kapcsolatok és a magány dilemmája

A Hitler elleni ellenállás egy része már 1933-ban külföldre került. Politikusok, újságírók, szakszervezeti vezetők, kommunisták, szociáldemokraták, írók és értelmiségiek ezrei hagyták el Németországot. Az emigráció egyszerre jelentett menekülést és új politikai lehetőséget. Külföldön szabadabban lehetett publikálni, szervezkedni, kapcsolatot keresni kormányokkal és hírszerző szolgálatokkal. Ugyanakkor az emigráns fokozatosan elveszíthette közvetlen kapcsolatát a német társadalommal, és állandóan bizonyítania kellett, hogy nem egyszerűen saját hazája vereségét akarja.

A szociáldemokrata emigráns vezetés előbb Prágában, majd más központokban működött, illegális kiadványokat készített és belföldi kapcsolatokat tartott fenn. A kommunista vezetés Párizson és Moszkván keresztül szervezte saját hálózatait. A két irányzat külföldön is magával vitte régi konfliktusait. A Hitler elleni közös front gondolata időről időre felmerült, de a sztálini Szovjetunióhoz való viszony és a német baloldal régi törésvonalai súlyos akadályt jelentettek.

A konzervatív és katonai ellenállók számára a külföldi kapcsolat más természetű volt. Ők elsősorban azt próbálták megtudni, milyen békefeltételekre számíthat Németország, ha sikerül eltávolítani Hitlert. Több megbízott Svájcban, Vatikánban, Skandinávián vagy más csatornákon keresztül próbált kapcsolatot teremteni brit és amerikai körökkel. Dietrich Bonhoeffer és Adam von Trott zu Solz is részt vett ilyen próbálkozásokban.

A szövetségesek helyzetéből azonban a német ellenállók ígéretei nehezen voltak értékelhetők. Londonban és Washingtonban attól tarthattak, hogy katonai vagy konzervatív elit csupán kedvezőbb békét akar, miközben Németország háborús pozícióját részben megőrizné. A hitelesség kérdését az is nehezítette, hogy a külföldi kapcsolatfelvétel gyakran hírszerző szolgálatok közvetítésével történt. Egy titkosszolgálati jelentés még nem államközi politikai megállapodás.

Az ellenállók viszont úgy érezték, hogy konkrét nyugati ígéret nélkül nehéz meggyőzni a bizonytalan katonai vezetőket a puccsról. Ha Hitler eltávolítása után is ugyanaz a feltétel nélküli vereség vár Németországra, miért vállaljanak belső polgárháborús kockázatot? Ez az érvelés politikailag érthető volt, de erkölcsileg veszélyes is: a rendszer bűnei önmagukban is indokot adtak a cselekvésre, függetlenül attól, milyen békefeltételeket

kínál az ellenség.

Az 1943-ban nyilvánosan megfogalmazott feltétel nélküli megadás követelménye sok német ellenállóban csalódást keltett. A későbbi vitákban gyakran felmerült, hogy ez gyengítette-e az ellenállást. A források alapján nem egyszerű oksági kapcsolatról van szó. A konzervatív és katonai csoportok már korábban is küzdöttek a döntésképtelenséggel, Hitler sikereivel és a hadsereg lojalitásával. A feltétel nélküli megadás inkább tovább szűkítette a mozgásteret, mintsem egyetlen okként megakadályozta volna a puccsot.

Az emigráció és a külföldi kapcsolatok története végül a politikai magány problémáját mutatja. A belföldi ellenállók túl németek voltak ahhoz, hogy az ellenséges kormányok feltétlenül megbízzanak bennük, de túl ellenségesek Hitlerrel szemben ahhoz, hogy saját államukban legálisan cselekedjenek. A külföldön élő németeknek pedig folyamatosan azzal a váddal kellett szembenézniük, hogy hazájuk ellen dolgoznak. A diktatúra így a patriotizmus nyelvét is saját szolgálatába állította.

Fő források: Wolfgang Benz, 10. fejezet; Peter Hoffmann, Part V; Joachim Fest, az ellenállók külföldi kapcsolatainak tárgyalása.

Közzjáték IX. „Szabad Németország” - ellenállás hadifogságból

1943 nyarán, a sztálingrádi vereség után a Szovjetunióban különös német politikai szervezet jött létre. A Nationalkomitee Freies Deutschland, a „Szabad Németország Nemzeti Bizottsága” német emigráns kommunistákat és hadifogságba került Wehrmacht-katonákat, később tiszteket is próbált közös Hitler-ellenes platformra állítani. Wolfgang Benz azért sorolja a német ellenállás történetéhez, mert célja nyíltan Hitler megbuktatása és a háború befejezése volt, még ha a szervezet szovjet politikai irányítása nyilvánvaló is.

A bizottság létrejötte a keleti front fordulatához kapcsolódott. Sztálingrád után a német hadsereg sebezhetetlenségének képe összeomlott, és tízezrek kerültek szovjet hadifogságba. A szovjet vezetés felismerte, hogy a foglyok és az emigráns kommunisták felhasználhatók propagandára. A szervezet rádióadásokat, rölapokat és felhívásokat készített, amelyek a német katonákat Hitlerrel való szakításra és a háború befejezésére szólították.

A „Szabad Németország” jelszava tudatosan a patriotizmus nyelvét használta. Nem egyszerűen azt

mondta a katonáknak, hogy álljanak át a Szovjetunió oldalára, hanem azt, hogy Hitler Németország pusztulását okozza, ezért a nemzeti érdek a diktátor eltávolítása. Ez a retorika részben ugyanarra a problémára válaszolt, amellyel a belföldi katonai ellenállók is küzdöttek: hogyan lehet a rendszer elleni cselekvést nem hazaárulásként, hanem a haza megmentéseként megfogalmazni?

A bizottság megítélése a háború után erősen megoszlott. A Német Demokratikus Köztársaság antifasiszta hagyományának egyik fontos elemévé emelte. Nyugat-Németországban viszont sokáig a Szovjetunió szolgálatába állt propagandaszervezetként vagy árulásként tekintettek rá. A hidegháborús helyzet mindkét oldalon egyszerűsítette a történetet.

A forráskritikai probléma valós. A szervezet nem független politikai mozgalomként jött létre, hanem szovjet ellenőrzés alatt. A kommunista emigráns vezetők szerepe meghatározó volt, és a propaganda nyilvánvalóan a szovjet háborús célokat is szolgálta. Ugyanakkor a résztvevő német hadifoglyok motivációi nem redukálhatók automatikusan kényszerre vagy oportunizmusra. Sztálingrád tapasztalata, a háború értelmetlensége és a Hitlerrel szembeni politikai fordulat többeket valóban cselekvésre készítetett.

A bizottsághoz kapcsolódó tisztí szerveződés különösen érdekes, mert a Wehrmacht hagyományos patriotizmusát próbálta Hitler ellen fordítani. A felhívásokban a német történelem korábbi felszabadító hagyományaira is hivatkoztak. A cél az volt, hogy a katonák ne a Führer személyéhez, hanem egy másként értelmezett Németországhoz legyenek hűek.

Közvetlen hatása korlátozott maradt. A fronton a német katonák többsége nem állt tömegesen át, és a belföldi ellenállás sem olvadt össze a szovjetországi szervezettel. A kölcsönös bizalmatlanság, a kommunizmustól való félelem és a szovjet politikai célok akadályozták az együttműködést. Mégis fontos ellenállási forma volt, mert megmutatja, hogy Hitler ellen a német állam határain kívül, hadifogságban is létrejöhett politikai szerveződés.

A „Szabad Németország” esete ismét arra figyelmeztet, hogy az ellenállás történetét nem lehet pusztán későbbi politikai rokonszenv alapján megírni. Valaki lehetett Hitler valódi ellenfele úgy is, hogy közben egy másik diktatórikus hatalom eszköztárában működött. A történeti megértés nem követeli, hogy ezt az ellentmondást feloldjuk. Elég pontosan megmutatni.

Fő források: Wolfgang Benz, 11. fejezet; Joachim Fest és Peter Hoffmann vonatkozó utalásai.

17. Tresckow – amikor már Hitler halála a cél

A keleti fronton szolgáló Henning von Tresckow a katonai ellenállás egyik legkövetkezetesebb alakjává vált. A Közép Hadseregcsoporthoz környezetében olyan tisztihálózatot épített, amely 1942–1943-ra már nem csupán Hitler politikájának korlátozásában gondolkodott. A cél egyre egyértelműbb lett: a diktátort meg kell ölni, és a merényletet az államhatalom átvételének kell követnie.

Tresckow pályája jól példázza a katonai elit erkölcsi és politikai fordulatának összetettségét. Nem volt kezdetől radikális náciellenes forradalmár. Konzervatív, katonai és hazafias közegből érkezett, és a hadsereg részeként szolgált Németországot. A keleti hadjárat azonban olyan bűnöket tett közvetlenül láthatóvá, amelyek mellett egyes tisztetek már nem tudtak szakmai kifogásokra szorítkozni. A zsidók tömeges meggyilkolása, a komisszárparancs és a megszálló politika brutalitása az ellenállás erkölcsi dimenzióját erősítette.

A Közép Hadseregcsoporthoz azért is vált fontos helyszínné, mert itt több hasonlóan gondolkodó tiszt dolgozott együtt. Fabian von Schlabrendorff és mások összekötőként, szervezőként és végrehajtóként segítették a terveket. A katonai parancsnoki struktúra különös

kettősséget teremtett: ugyanazok az emberek, akik nappal a német hadigépezetet működtették, titokban annak legfelső vezetője ellen szervezkedtek.

1943 márciusában az egyik legismertebb merényletkísérletet repülőgépen hajtották volna végre. Hitler meglátogatta a Közép Hadseregcsoporthat. Az összeesküvők robbanóanyagot rejtettek egy csomagba, amelyet úgy adtak fel a Führer gépére, mintha ajándék volna. A szerkezet azonban nem robbant fel. A pontos okot a körülmények és a technikai feltételek összjátékában keresték; a lényeg az volt, hogy a csomagot vissza kellett szerezni, mielőtt felfedezik.

Néhány nappal később újabb kísérlet körvonalazódott egy berlini fegyverbemutatón. Egy tiszt vállalta volna, hogy robbanószerkezettel együtt Hitler közelébe megy és saját életét is feláldozza. A program azonban a vártnál rövidebb lett, és a merényletet nem lehetett végrehajtani. A következő hónapokban további önkéntesek jelentkeztek hasonló feladatra. A tervek ismételten megghiúsultak: változott a helyszín, Hitler nem jelent meg, vagy a biztonsági körülmények tették lehetetlenné az akciót.

Ezek a kudarcok erősítették azt a felismerést, hogy a merényletet össze kell kapcsolni egy előre kidolgozott államcsínnyel. Hitler halála önmagában nem garantálta volna a rendszer bukását. Himmler, Göring, Goebbels és a

pártapparátus más vezetői továbbra is hatalmi eszközökkel rendelkeztek. A katonai ellenállóknak ezért olyan mechanizmust kellett találniuk, amely a diktátor halálhírének pillanatában lehetővé teszi a tartalék hadsereg mozgósítását és a kulcsintézmények elfoglalását.

Tresckow szerepe itt különösen fontossá vált. A már létező Valkűr-terv átalakításának gondolata abból indult ki, hogy az állam saját vészhelyzeti parancsait lehet a rendszer ellen fordítani. A hivatalos terv belső zavargás vagy kényszermunkás-felkelés esetére biztosította a tartalék hadsereg mozgósítását. Az összeesküvők ezt úgy írták át, hogy a párt- és SS-vezetés állítólagos puccskísérlete ellen indítsanak katonai akciót.

Tresckow számára a cselekvés morális értéke idővel elvált a siker esélyétől. Az összeesküvők tudták, hogy egyre később járnak, és a katonai helyzet gyorsan romlik. Mégis úgy vélték, Németországnak és a világnak tudnia kell, hogy voltak németek, akik megpróbálták megállítani Hitlert. Ez a gondolat nem helyettesítette a gyakorlati tervet, de a kudarcok sorozata után különös erkölcsi jelentést adott a további próbálkozásoknak.

1944. július 20. után Tresckow számára világos volt, hogy a Gestapo hamarosan eléri. A keleti fronton öngyilkosságot követett el, úgy rendezve a helyzetet, mintha harci halált halt volna, hogy családját és társait

lehetőség szerint védje. Halála lezárta egy utat, amely a katonai szolgálattól a diktátor elleni merényletig vezetett. Az ő történetében az ellenállás nem egyetlen pillanat, hanem fokozatos erkölcsi radikalizálódás.

Fő források: Peter Hoffmann, Part VII; Joachim Fest, 6. fejezet; Wolfgang Benz, 9. fejezet.

18. Stauffenberg - egy ellentmondásos hős útja

Claus Schenk Graf von Stauffenberg neve ma szinte összeforrt a német ellenállással. Ez az emlékezet azonban könnyen visszavetíti 1944. július 20. alakját egész korábbi életére. Stauffenberg nem úgy lépett a hadseregbe, mint egy liberális demokrata, aki kezdettől Hitler ellen készül. Arisztokrata, konzervatív és erősen nemzeti gondolkodású fiatal tiszt volt, aki a Stefan George köréhez kapcsolódó kulturális elitizmusból is merített. A nemzetiszocializmus hatalomra jutásának egyes elemei kezdetben vonzották.

Katonai pályája a rendszer sikereivel együtt haladt előre. Részt vett a Szudéta-vidék megszállásában, a lengyelországi hadjáratban, majd a nyugati háborúban. Korai nézeteiben olyan elemek is találhatók, amelyek későbbi emlékezetének demokratikus hősképebe nehezen illenek. A történeti pontosság ezért megköveteli, hogy ne töröljük el a változás előtti Stauffenberget. Éppen a változás teszi érdekessé a pályáját.

A háború előrehaladtával kritikája egyre mélyült. A hadvezetés dilettantizmusa, a keleti front katasztrófája és a náci tömeggyilkosságokról szerzett ismeretek mind hozzájárultak ahhoz, hogy a katonai ellenzékhez közeledjen. Nem lehet egyetlen pillanatot kijelölni, amikor

„ellenállóvá” vált. A források inkább folyamatot mutatnak: a rendszerrel szembeni elégedetlenségből politikai és erkölcsi elutasítás lett, majd cselekvési kötelezettség.

1943 áprilisában Észak-Afrikában súlyosan megsebesült. Elvesztette jobb kezét, egyik szemét, és bal kezén is csak néhány ujj maradt. Hosszú felépülés után azonban visszatért a szolgálatba. A fizikai sérülés nem távolította el a politikai cselekvéstől, hanem paradox módon olyan szerephez jutott, amely kulcsfontosságú lett. 1944 nyarán a Tartalék Hadsereg vezetésében kapott beosztást, ezért rendszeresen részt vehetett Hitler katonai eligazításain.

Ez egyetlen személyben egyesítette azt a két szerepet, amelyet az összeesküvők korábban szétválasztottak: a merénylőét és a puccs berlini irányítóját. A döntés kényszerből született. Hitler biztonsági rendszere miatt egyre kevesebb ember tudott robbanóanyaggal a közelébe jutni, Stauffenberg viszont bejáratos volt. Ugyanakkor a Valkűr végrehajtásához Berlinben is rá volt szükség. Július 20-án ezért a merénylet után azonnal vissza kellett repülnie a fővárosba.

Stauffenberg politikai elképzelései nem feleltek meg teljesen a későbbi nyugatnémet demokrácia modelljének. A George-kör hatása, arisztokratikus elitfelfogása és a rendről alkotott nézetei miatt nem lehet egyszerűen

modern liberális demokrataként bemutatni. Ugyanakkor 1944-re a jogállami helyreállítás, a tömeggyilkosságok megállítása és Hitler eltávolítása olyan célok lettek számára, amelyekért hajlandó volt saját életét és családja biztonságát kockáztatni.

A zsarnokgyilkosság erkölcsi problémája különösen élesen jelent meg. A katonai eskü, a parancsnoki felelősség és a gyilkosság tilalma mind olyan normák voltak, amelyekkel az összeesküvőknek számot kellett vetniük. Stauffenberg végül arra jutott, hogy Hitler életben hagyása nagyobb bűn következményeit jelenti, mint a megölése. Ez nem absztrakt filozófiai döntés volt. A keleti front, a holokauszt és a háború pusztítása konkrét háttérrel adott neki.

Hőssé Stauffenberget nem hibátlan múltja teszi. Inkább az, hogy egy adott történeti ponton vállalta a döntést, amelyet sok, hozzá hasonló helyzetben lévő ember nem vállalt. Ez a különbség azonban nem ad felmentést korábbi nézeteire és szolgálatára. A német ellenállás hiteles emlékezte éppen akkor erős, ha elviseli az ellentmondást: valaki lehet egyszerre korának gyermeke, tévedések és kompromisszumok részese, majd később olyan cselekedet vállalója, amelyért életével fizet.

Fő források: Peter Hoffmann, Part VIII; Joachim Fest, 7. fejezet; Wolfgang Benz, 13. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, Stauffenberg-portré.

Közzjáték X.

Zsarnokgyilkosság és államcsíny - meddig mehet el az ellenálló?

A Hitler elleni ellenállás történetének legélesebb erkölcsi kérdése az erőszak. A röplap, a mentés vagy a politikai memorandum nem ugyanaz a kategória, mint egy ember tudatos megölése. Georg Elser és a július 20-i összeesküvők azonban végül arra jutottak, hogy a diktatúra központi alakját fizikailag kell eltávolítani. E döntéshez nemcsak technikai bátorság, hanem erkölcsi öngazolás is kellett.

A klasszikus katonai gondolkodásban az államfő elleni merénylet árulásnak számított. A keresztény hagyományban az emberölés tilalma és a zsarnokkal szembeni ellenállás joga hosszú, ellentmondásos vitatörténettel rendelkezett. A német tisztek számára ehhez társult a személyes Hitler-eskü. Sok összeesküvő nem azért habozott, mert helyeselte a diktatúrát, hanem mert saját önazonosságával kellett szakítania: a katona, aki egész életében engedelmességet tanult, egyszer csak annak erkölcsi kötelességét mérlegelte, hogy megölje legfelső parancsnokát.

A döntést a háború jellege változtatta meg. Ha Hitler pusztán rossz vagy sikertelen államférfi lett volna, a merénylet igazolása nehezebb. A megszállt területek tömeggyilkosságai, a zsidók megsemmisítése, a politikai terror és a háború egyre nyilvánvalóbb katasztrófája azonban azt a kérdést tette fel: nem nagyobb bűn-e tétlenül engedni a gyilkosság folytatását? A zsarnokgyilkosság erkölcsi mérlege így a cselekvés és a mulasztás következményeinek összevetésévé vált.

Georg Elser helyzete ebben eltért a katonai összeesküvőkétől. Ő nem állami pozíciójából, nem esküvel kötött tisztként cselekedett. Saját politikai ítéletéből indult ki, és 1938-1939-ben arra jutott, hogy Hitler háborús politikáját csak a vezető eltávolítása állíthatja meg. A Bürgerbräukellerben elhelyezett bomba ugyanakkor mások életét is veszélyeztette, és valóban voltak halálos áldozatai. A célpont zsarnoki jellege nem szünteti meg az ártatlanok veszélyeztetésének erkölcsi problémáját.

A katonai merényletek tervezői ezért többször keresték azt a helyzetet, amelyben Hitler mellett minél kevesebb más ember lenne jelen. Több önkéntes olyan testközeli akciót vállalt volna, amelyben saját életét is feláldozza. A merénylet és az államcsíny összekapcsolása pedig azt a célt szolgálta, hogy a gyilkosság ne egyszerű bosszú legyen, hanem politikai átmenet kezdete. Az ellenállók

szemében a legitimációt nem a halál, hanem az utána helyreállítandó jogrend adta volna.

A probléma azonban itt sem oldódott fel teljesen. Ki jogosult eldönteni, hogy egy államfő zsarnok, és megölhető? Mi akadályozza meg, hogy minden politikai gyilkos ugyanígy igazolja saját tettét? A válasz csak a konkrét történeti környezetben adható meg. Hitler állama felszámolta a politikai váltás békés eszközeit, megsemmisítette a jogállami kontrollt, tömeggyilkosságot szervezett és agresszív háborút folytatott. Az ellenállóknak nem volt választási, parlamenti vagy bírósági útjuk a vezető eltávolítására.

Ezért téves a július 20-i merényletet egyszerűen a modern demokratikus politikai erőszak analógiájaként használni. Egy demokráciában a kormány elleni politikai küzdelemhez rendelkezésre áll a választás, a sajtó, a bíróság, a tüntetés és az ellenzéki szerveződés. A Harmadik Birodalomban ezek a csatornák megszűntek. A zsarnokgyilkosság erkölcsi dilemmája éppen abból a rendkívüli helyzetből fakadt, amelyben a törvényes politikai változás lehetősége eltűnt.

A merénylet döntése ennek ellenére nem válik könnyűvé. A történeti tisztelet nem követeli, hogy minden részletét erkölcsileg problémamentesnek nyilvánítsuk. Elég felismerni, hogy olyan rendszerben cselekedtek,

amelyben a passzivitásnak is halálos következménye volt. A Hitler elleni bomba ezért nem pusztán egy ember elleni erőszak története, hanem annak a határhelyzetnek a példája, amikor az ellenálló már nem tudja összeegyeztetni a törvényes engedelmességet az emberi élet védelmével.

Fő források: Peter Hoffmann, a merényletkísérletekről és Stauffenberggről szóló részek; Joachim Fest, Tresckow és Stauffenberg fejezetei; Wolfgang Benz, Georg Elser és július 20. tárgyalása.

19. Valkűr - hogyan akarták elfoglalni Németországot?

Egy sikeres merénylet után a legveszélyesebb időszak az első néhány óra lett volna. Hitler halála önmagában nem semmisítette volna meg a náci pártot, az SS-t, a Gestapót vagy a propagandaapparátust. Ha az összeesküvők nem szerzik meg azonnal a kommunikációs csatornákat és a fegyveres erők kulcsfontosságú egységeit, a rendszer vezetői gyorsan új központot teremthettek volna. A július 20-i terv igazi technikai magja ezért nem a bomba, hanem a Valkűr volt.

A Valkűr eredetileg hivatalos katonai vészhelyzeti tervként létezett. A Tartalék Hadsereget kellett mozgósítani abban az esetben, ha belső zavargások, kényszermunkások felkelése, bombázások vagy más rendkívüli helyzet veszélyezteti az állami rendet. Az összeesküvők felismerték, hogy éppen ez a jogszerű katonai mechanizmus használható fel a náci hatalmi központok ellen. A terv szövegét és kiegészítő parancsait úgy módosították, hogy Hitler halála után azt lehessen állítani: az SS és a párt vezetése puccsot kísérelt meg, ezért a hadseregnek át kell vennie a rendfenntartást.

A konstrukció zseniális eleme az volt, hogy a végrehajtó katonák többségének nem kellett tudnia a valódi

összeesküvésről. Egy helyőrségi parancsnok a hivatalos láncban érkező parancs alapján mozgósíthatta egységét, elfoglalhatta a rádiót, letartóztathatta az SS helyi vezetőit vagy lezárhatta a pártházat anélkül, hogy tudta volna: a felső vezetésben zajló államcsíny résztvevője. A terv így a hadsereg fegyelme és bürokratikus működésére épített.

A gyenge pont éppen ugyanebből fakadt. A Valkűr érvényesítéséhez kulcsfontosságú parancsnokok aláírása vagy legalább együttműködése kellett. Friedrich Fromm, a Tartalék Hadsereg főparancsnoka tudott az ellenzéki hangulatról és egyes előkészületekről, de nem vállalta egyértelműen az összeesküvést. A köztes szereplők közül sokan csak akkor csatlakoztak volna, ha biztos hír érkezik Hitler haláláról. A terv tehát egy olyan eseménytől függött, amelyet az összeesküvőknek a lehető leggyorsabban kellett bizonyítaniuk.

A kommunikáció külön fejezetet igényelt. A telefon, távíró és rádió ellenőrzése nélkül a berlini parancsok azonnal összeütközhettek a Führer főhadiszállásáról érkező ellenparancsokkal. Az összeesküvőknek le kellett volna választaniuk a Wolfsschanze kommunikációját, meg kellett volna szerezniük a berlini rádiót és a fontos kormányzati épületeket, valamint őrizetbe venni a párt és az SS vezetőit. A tervet többször finomították, de a végrehajtás napján kiderült, hogy a részletek nem

mindenütt vannak biztosítva.

A politikai parancsok is elő voltak készítve. A puccsot nem akarták nyílt katonai diktatúraként bemutatni. A hivatalos közlemények a rend helyreállításáról, a pártvezetés állítólagos árulásáról és egy új államhatalom létrejöttéről szóltak volna. Az új vezetés névsorai és feladatai több változatban léteztek. A gyors politikai legitimáció azért volt fontos, mert a hadsereg számára is el kellett magyarázni, kinek engedelmeskedjen.

A Valkűr-terv egyik legérdekesebb paradoxona, hogy az összeesküvők a diktatúra saját szervezeti logikáját próbálták ellene fordítani. Nem tömegfelkelést szerveztek, hanem parancsokat. Nem forradalmi milíciát állítottak fel, hanem a meglévő hadsereget akarták átirányítani. Ez tökéletesen megfelelt társadalmi helyzetüknek és gondolkodásuknak, de egyben korlátozta is őket. Ha a parancs hitelessége megingott, vagy kiderült, hogy Hitler él, a fegyelmi rendszer azonnal visszafordulhatott ellenük.

A terv végül azért omlott össze, mert több feltétel egyszerre nem teljesült. Hitler túlélte a bombát. A hír bizonytalanul és késve jutott Berlinbe. A kommunikációs csatornákat nem sikerült teljesen lezárni. A parancsnokok egy része kivárt. Goebbels kapcsolatba tudott lépni Hitlerrel. A Valkűr nem volt rosszul elképzelt terv, de egy olyan rendszer ellen irányult, amelyben a személyes

Führer-lojalitás és a kommunikáció ellenőrzése együtt döntött. Amikor kiderült, hogy a diktátor él, a puccs jogi fikciója elvesztette erejét.

Fő források: Peter Hoffmann, Part VII–VIII, különösen a „Valkyrie” és „Communications Planning” fejezetek; Joachim Fest, 8. fejezet.

20. 1944. július 20. - óráról órára

1944. július 20-án reggel Stauffenberg Berlinből Kelet-Poroszországba repült. A Wolfsschanzéban Hitler katonai helyzetértékelésén kellett részt vennie. Táskájában robbanóanyag és időzítő volt. Az összeesküvés hónapok óta készült, de a nap sikere néhány percre, néhány telefonhívásra és néhány ember döntésére szűkölt. A rendszer egész apparátusa ellen egy olyan művelet indult, amelynek első feltétele az volt: Hitlernek meg kell halnia.

A merénylet technikai körülményei kezdettől kedvezőtlenül alakultak. Az eligazítást nem a föld alatti bunkerben, hanem egy könnyebb szerkezetű tárgyalóbarakkban tartották. Stauffenbergnek két robbanócsomag állt rendelkezésére, de az előkészítést megszakították, kevés ideje volt, és sérült kezével is nehezebben dolgozott; végül csak az egyik csomagot élesítette. A táskát Hitler közelében, a nagy tárgyalóasztal egyik masszív lábánál helyezte el, majd azzal az ürüggyel hagyta el a termet, hogy telefonálnia kell. A források nem egyértelműek abban, hogy a táskát ezután elmozdították-e. Biztosabb tényező, hogy a barakkos helyszín, a masszív tölgyfaasztal és az, hogy csak egy robbanócsomag működött, jelentősen növelte Hitler túlélési esélyét.

12 óra 42 perc körül a bomba felrobbant. A barakk súlyosan megrongálódott, többen halálosan megsebesültek, Hitler azonban életben maradt. Ruhája megsérült, dobhártyája és teste is sérüléseket szenvedett, de rövid időn belül képes volt találkozni Mussolinival. A merénylők legfontosabb feltétele tehát nem teljesült.

Stauffenberg azonban a robbanás után úgy távozott a főhadiszállásról, hogy meg volt győződve Hitler haláláról. A kordonokon átjutva elérte a repülőteret, és Berlin felé indult. A fővárosban közben bizonytalan hírek érkeztek. Az összeesküvők nem indították azonnal teljes erővel a Valkúrt. Ez a késlekedés döntőnek bizonyult. Ha a puccs első órájában lezárják a kommunikációt és mozgósítják a szükséges egységeket, legalább átmenetileg kész helyzetet teremthettek volna.

A Bendlerblockban, a Tartalék Hadsereg központjában Stauffenberg délután megérkezve igyekezett felgyorsítani az eseményeket. A parancsokat kiküldték, és több helyen valóban megkezdődött a mozgósítás. Párizsban az összeesküvőkhöz kapcsolódó katonai vezetés sikeresen őrizetbe vett SS- és biztonsági vezetőket. Más városokban is érkeztek parancsok a náci szervezetek lefegyverzésére. A puccs tehát nem kizárólag berlini terv maradt; néhány órára Németország és a megszállt Európa több pontján valódi mozgás kezdődött.

Berlinben azonban a legfontosabb célok közül több elmaradt. A rádió nem került időben az összeesküvők kezére. Joseph Goebbels propaganda-minisztert nem tartóztatták le azonnal. Amikor Otto Ernst Remer őrnagy egysége parancsot kapott a kormányzati negyed biztosítására és Goebbels őrizetbe vételére, a miniszter telefonkapcsolatba léptette Hitlerrel. Remer saját fülével hallotta a Führer hangját. Ettől a pillanattól kezdve számára nem volt kétséges, hogy a puccsparancsok hamis politikai alapra épülnek.

A Bendlerblockon belül is megfordult az erőviszony. Fromm, aki korábban kivárt, igyekezett elhatárolódni az összeesküvőktől. Fegyveres összecsapás és letartóztatások után a puccs vezetői fogságba kerültek. Fromm rögtönítélő eljárást rendezett, részben azért, hogy saját érintettségét elfedje. Stauffenberget, Friedrich Olbrichtot, Albrecht Mertz von Quirnheimet és Werner von Haeftent az éjszaka folyamán a Bendlerblock udvarán kivégezték. Beck öngyilkosságot kísérelt meg, majd meghalt.

A kudarc gyors volt, de nem pillanatnyi. Aznap délután még valós esély volt rá, hogy az ország egyes katonai körzeteiben a parancsok végrehajtása kiszorítja a pártot és az SS-t. A döntő probléma az információ volt. Aki azt hitte, Hitler meghalt és a legfelső katonai vezetés új parancsot adott, hajlamos volt engedelmeskedni. Aki megtudta, hogy

Hitler él, az a fennálló eskühöz és parancsnoki rendhez tért vissza. A puccs így nem egy nagy csatában, hanem a hitelesség összeomlásában bukott el.

Az események tragédiáját fokozza, hogy az összeesküvők több korábbi kísérlet után végre eljutottak odáig, hogy a bomba valóban felrobbant Hitler közelében, és a Valkűr parancsai is elindultak. Az egyetlen élesített robbanócsomag, a barakk és a masszív tárgyalóasztal fizikai adottságai, a berlini késlekedés és a fennmaradó telefonkapcsolatok együttesen döntőnek bizonyultak. A történelem azonban nem véletlenek listája. A kudarc mögött strukturális gyengeségek is álltak: a résztvevők szűk köre, a hadsereg megosztottsága, a kommunikáció elégtelen ellenőrzése és Hitler személyes tekintélyének fennmaradása.

Július 20. ezért egyszerre volt katonai művelet, politikai puccs és erkölcsi demonstráció. Gyakorlati célját nem érte el. Hitler még kilenc hónapig folytatta a háborút, és a megtorlás az ellenállás széles hálózatát semmisítette meg. Mégis ez lett a német ellenállás legismertebb dátuma, mert ezen a napon a rendszer belsejéből érkező ellenfelek valóban megkísérelték átvenni az államhatalmat. A kudarc nem törölte el a tényt, hogy a kísérlet megtörtént.

Fő források: Peter Hoffmann, Part IX; Joachim Fest, 9. fejezet; Wolfgang Benz, 13. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, „Codewort Walküre”.

21. Hitler bosszúja

A július 20-i merénylet után Hitler nem elégedett meg azzal, hogy a közvetlen résztvevőket megbüntesse. A kudarcot arra használta fel, hogy az ellenzék szélesebb köreit is felszámolja, és egyben példát statuáljon mindazoknak, akik a háború utolsó szakaszában a rendszerrel szembeni engedetlenségen gondolkodtak. A nyomozás ezért nem egyetlen bűnügy volt, hanem politikai tisztogatás.

A Gestapo azonnal megkezdte a kapcsolati hálók feltérképezését. A Bendlerblockban talált iratok, kihallgatások, korábbi megfigyelések és személyes címjegyzékek újabb neveket adtak. A konspiráció saját természete itt fordult az összeesküvők ellen: azok a kapcsolatok, amelyek évek alatt bizalmi hálózatot hoztak létre katonák, diplomaták, hivatalnokok és politikusok között, a nyomozás számára egymáshoz vezető szálakká váltak.

A letartóztatottakat nem azonos módon kezelték. Egyeseket hónapokig hallgattak ki, másokat gyorsan bíróság elé állítottak. A kínzás, a családtagok fenyegetése és a pszichológiai nyomás mind része volt a vizsgálatoknak. Hitler különösen dühös volt a katonai és arisztokrata résztvevőkre, mert az összeesküvést

személyes árulásként élte meg. Propagandája egy „kis klikk” tettének próbálta beállítani a merényletet, miközben a nyomozás éppen azt mutatta meg, hogy a kapcsolatok a társadalom több rétegébe nyúltak.

A Volksgerichtshof pereit a náci igazságszolgáltatás leglátványosabb politikai színházai közé tartoztak. Roland Freisler nem semleges bíróként viselkedett, hanem a vádlottak megalázását és politikai megsemmisítését tekintette feladatának. A tárgyalásokat filmezték is. A vádlottakat gyakran öv és megfelelő ruházat nélkül vezették elé, Freisler pedig kiabálva szakította félbe őket. A halálos ítéletek sokszor előre eldöntöttek tűntek.

A kivégzések módja is a megtorlás üzenetéhez tartozott. A rendszer több elítéltet Plötzensee börtönében végzett ki, és Hitler utasítására a folyamatot különösen megalázóvá tették. A cél nemcsak az élet elvétele volt, hanem az ellenállók emlékezetének megtörése. A hozzátartozókat gyakran nem tájékoztatták rendesen, a holttestek sorsáról sem rendelkezhettek szabadon.

A megtorlás kiterjedt a családokra is. A Sippenhaft elve alapján hozzátartozókat tartóztattak le vagy vittek táborokba, gyerekeket választottak el szüleiktől. A kollektív büntetésnek nem volt valódi jogi alapja; a rendszer a családi kapcsolatot politikai felelősséggé változtatta. Ez különösen világosan mutatta, mennyire

távol került a Harmadik Birodalom a hagyományos büntetőjog személyes felelősségi elvétől.

A nyomozás során olyanok is a Gestapo kezére kerültek, akik nem vettek részt közvetlenül a július 20-i műveletben, de az ellenállás más köreihez tartoztak. Dietrich Bonhoeffer, Wilhelm Canaris és Hans Oster sorsa is összekapcsolódott a feltárt iratokkal. A háború utolsó heteiben, amikor a rendszer összeomlása már nyilvánvaló volt, több foglyot még kivégeztek. A diktatúra saját végóráiban sem mondott le a bosszúról.

A megtorlás politikai célja rövid távon teljesült. A szervezett katonai és polgári ellenállás magja megsemmisült, a fennmaradó kritikusok pedig még óvatosabbá váltak. A háború utolsó hónapjaiban már alig maradt lehetőség nagyszabású belső akcióra. Ugyanakkor a megtorlás hosszabb távon éppen azt bizonyította, amit Hitler tagadni akart: az összeesküvés nem néhány elszigetelt tiszt pillanatnyi lázadása volt, hanem évek alatt kialakult, sokféle kapcsolatból álló ellenzéki közeg.

Fő források: Peter Hoffmann, Part X; Joachim Fest, 10. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, a július 20. utáni megtorlásról szóló részek.

22. Az utolsó határ - dezertálás, szolgálatmegtagadás, „árulás”

A katonai szolgálat megtagadása és a dezertálás sokáig a német ellenállás történetének peremén maradt. Ennek oka érthető: az államcsínyt tervező tisztek politikai célja világosan megfogalmazható, míg egy szökött katona motivációjáról gyakran kevés forrás maradt. Ráadásul a katonai kultúrában a dezertálás hagyományosan gyávaságnak és árulásnak számított. A Harmadik Birodalom bukása után ez a szemlélet még évtizedekig tovább élt.

A náci állam különösen keményen büntette a katonai engedetlenséget. A háború radikalizálódásával a katonai bíróságok egyre több halálos ítéletet hoztak dezertálásért, „hadierő-rombolásért” és más, tág értelemben vett fegyelmi bűncselekményekért. A cél az elrettentés volt. A vezetés tudta, hogy a frontok összeomlásával a kényszer jelentősége növekszik, ezért a katonák számára világossá akarta tenni: a menekülés kockázata akár nagyobb lehet, mint a harcé.

Mégsem lehet minden dezertőrt automatikusan politikai ellenállónak tekinteni. A motivációk között ott volt a félelem, a kimerültség, családi ok, konfliktus a felettséssel, a háború értelmetlenségének felismerése és tudatos náciellenesség is. Egyesek külföldi ellenállási csoportokhoz vagy partizánokhoz csatlakoztak, mások egyszerűen elrejtőztek. A történésznek ezért esetről esetre kell vizsgálnia, mi állt a döntés mögött.

Mégis van egy pont, ahol a politikai jelentés függetlenedik a személyes indítéktól. A Harmadik Birodalom totális háborúja minden katonát a rendszer katonai céljának eszközévé tett. Aki kivonta magát a szolgálatból, objektíve gyengítette a hadigépezetet. Ez önmagában még nem bizonyítja az ellenállói tudatot, de megmagyarázza, miért kezelte a rezsim a dezertálást politikai fenyegetésként.

A lelkiismereti szolgálatmegtagadók között különleges helyet foglaltak el Jehova Tanúi. Vallási meggyőződésükből következően nem voltak hajlandók Hitlerre esküt tenni, fegyvert fogni vagy a náci állam bizonyos rituális követelményeit elfogadni. A rendszer súlyosan üldözte őket. Többeket kivégeztek, mások koncentrációs táborba kerültek. Esetük jól mutatja, hogy a politikai ellenállás nem feltétlenül politikai ideológiából indul: a vallási parancs is közvetlen összeütközésbe kerülhetett az állam

totális lojalitásigényével.

A háború után a dezertőrök rehabilitációja különösen lassan haladt. A társadalomban sokáig erős maradt az elképzelés, hogy a fronton maradó katona „teljesítette kötelességét”, a szökevény pedig magára hagyta társait. Ez az erkölcsi kép azonban figyelmen kívül hagyta a háború jellegét. Egy agresszív, népirtó rendszer háborújában a katonai kötelesség fogalma nem kezelhető ugyanúgy, mint egy demokratikus állam védelmében.

A dilemma nem oldható fel egyszerű jelszóval. Lehetett bátor és gyáva dezertőr, ahogy lehetett bátor és bűnös frontkatona is. A lényeg az, hogy a Harmadik Birodalom katonai igazságszolgáltatásának ítéleteit nem tekinthetjük semleges mércének. A rendszer a saját fennmaradását nevezte „hűségnek”, és minden kivonulást „árulásnak”. A későbbi demokratikus emlékezetnek ezért újra kellett értékelnie, mit jelentett egy bűnös parancsrendben nemet mondani.

Az ellenállás történetébe a dezertálás azért tartozik bele, mert megmutatja a legalsó szintű döntés politikai súlyát. Nem mindenki férhetett hozzá Hitlerhez bombával, nem mindenki írhatott programot egy új Németországról. Egy közkatona számára a rendszerrel való szakítás legvégső formája néha az volt, hogy egyszerűen nem ment tovább. A tett történeti értékét nem a romantika, hanem a

konkrét körülmények alapján kell megítélni.

Fő források: Wolfgang Benz, 12. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, a dezertálás és utólagos megítélése.

HÁTTÉRGYÁR

Közzjáték XI. Az utolsó hetek - amikor már mindenki látta a végét

1945 tavaszára a Harmadik Birodalom katonai veresége gyakorlatilag eldőlt. A nyugati szövetségesek átlépték a Rajnát, a Vörös Hadsereg Berlin felé közeledett, a német városok romokban álltak. A rendszer azonban nem vált automatikusan kevésbé veszélyessé. Éppen ellenkezőleg: a háború utolsó heteiben a vezetés egyre gyakrabban követelt végsőig tartó harcot, és a visszavonulást, megadást vagy „defetizmust” halállal fenyegette.

Ez a helyzet új típusú ellenállást hozott létre. Helyi katonák és civilek egy része már nem országos politikai fordulatot akart, hanem saját városát megóvni az értelmetlen pusztítástól. A fehér zászló kitűzése, egy híd felrobbantásának megakadályozása, a helyi náci vezetés lefegyverzése vagy a szövetségesekkel való kapcsolatfelvétel ebben a környezetben életveszélyes cselekedet lehetett.

A SPIEGEL Geschichte kronológiája kiemeli az 1945. április 28-i bajor eseményt. Rupprecht Gerngross százados vezetésével a Freiheitsaktion Bayern München környékén rádióadókat foglalt el, és a náci rendszer megdöntésére, valamint a háború befejezésére szólított. Az akciót SS-erők

leverték. A történet azért figyelemre méltó, mert alig néhány nappal a vég előtt is voltak, akiknek fegyverrel kellett szembefordulniuk a rendszerrel ahhoz, hogy a nyilvánvaló vereséget politikailag is kimondhassák.

Hitler ekkor már olyan parancsokat adott, amelyek a saját katonáit is azonnali kivégzéssel fenyegették, ha visszavonulást rendelnek el. A jogállami forma maradéka is eltűnt: a büntetés és a parancs közötti különbséget felváltotta a közvetlen erőszak. A diktatúra végórái így különösen világosan mutatták meg, hogy a rendszer számára a saját fennmaradása fontosabb lett a német lakosság életénél.

Az ellenállás késői formái nem tudtak országos politikai fordulatot létrehozni. A szövetséges hadseregek előrenyomulása döntötte el a háborút. Helyi szinten azonban napokat, épületeket és emberéleteket lehetett megmenteni. A cselekvés célja egyre kevésbé a jövő államának megtervezése, és egyre inkább a pusztítás azonnali megállítása lett.

Ez visszavezeti a történetet az ellenállás tág fogalmához. 1933-ban a kérdés az volt, megvédhető-e még a demokratikus rend. 1939-ben Elser azt akarta megakadályozni, hogy Hitler háborúja kiteljesedjen. 1944-ben Stauffenbergék államcsínyt próbáltak. 1945 áprilisában néhány ember már csak azt akarta elérni, hogy

ne kelljen még egy utcának, hídnak vagy családnak elpusztulnia egy elveszett háborúért. A célok szűkültek, de a nemet mondás jelentése megmaradt.

Fő források: SPIEGEL Geschichte 2/2019 kronológiája; Wolfgang Benz összegző ellenállásfogalma.

HÁTTÉRGYÁR

23. Miért nem győzött az ellenállás?

A kérdés első pillantásra egyszerűnek tűnik: ha ennyi különböző ember gyűlölte Hitlert, miért nem tudták megdönteni? A válasz azonban nem egyetlen hibában rejlik. Nem volt olyan pillanat, amikor egy egységes ellenállási mozgalom egyetlen központból, világos stratégiával szemben állt volna a rendszerrel. Különálló csoportok, eltérő társadalmi közegek és más-más időpontban radikalizálódó emberek működtek. A diktatúra ezzel szemben rendelkezett az állam, a rendőrség, a propaganda és hosszú ideig a társadalmi többség támogatásának jelentős részével.

Az első ok a terror volt. Már 1933-ban megmutatkozott, hogy a rendszer nem hagy hagyományos politikai ellenzéket működni. A pártok, szakszervezetek és egyesületek felszámolásával eltűnt az a szervezeti infrastruktúra, amely demokratikus körülmények között tömeges tiltakozást képes létrehozni. Aki ezután politizálni akart, konspirációra kényszerült. A konspiráció pedig szükségszerűen kis létszámú, bizalmi csoportokat hozott létre.

A második ok a társadalmi támogatás volt. Hitler uralma nem kizárólag félelemre épült. A harmincas évek

gazdasági és külpolitikai sikerei, a nemzeti megaláztatás meghaladásának érzése és a propaganda sokak számára legitimációt adott. Az ellenállók nem egy népszerűtlen zsarnok mögött rejtőző üres állammal álltak szemben. Saját családjukban, munkahelyükön és társadalmi környezetükben is találkozhattak lelkes hívekkel.

A harmadik ok a megosztottság. Kommunisták, szociáldemokraták, konzervatívok, keresztények és katonák nemcsak más-más közegből jöttek, hanem egymást is gyanakvással figyelték. A weimari köztársaság politikai törésvonalai nem tűntek el 1933 után. A közös Hitler-ellenességből nem automatikusan következett közös jövőkép. A katonai elit egy része sokáig idegenkedett a baloldali tömegpolitikától; a kommunisták számára a konzervatív tisztek társadalmi világa volt elfogadhatatlan.

A negyedik ok az idő. Azok, akik a kezdetektől elleneztek a rendszert, gyakran már az első években börtönbe kerültek, emigráltak vagy meghaltak. Azok a katonák és hivatalnokok, akik később rendelkeztek a rendszer megbuktatásához szükséges eszközökkel, sokszor csak fokozatosan fordultak Hitler ellen. Mire 1944-ben a legnagyobb puccskísérlet megérett, Németország háborúban állt a világ legerősebb hatalmaival, a hadsereg frontokon harcolt, és a feltétel nélküli megadás követelménye szűkítette a politikai mozgásteret.

Az ötödik ok a véletlen és a végrehajtás hibája. Több merénylet egyszerűen technikai okból hiúsult meg. Elser esetében Hitler néhány perccel korábban távozott. Tresckow bombája nem robbant fel. Más alkalommal megváltozott Hitler programja. Július 20-án csak egy robbanócsomagot élesítettek, a merényletet nem bunkerben, hanem egy könnyebb szerkezetű barakkban hajtották végre, és a puccs berlini végrehajtása is késve indult. A történelmi struktúrák mellett ilyen apró körülmények is számítottak.

Végül ott volt a morális és pszichológiai gát. Egy tiszt számára saját legfelső parancsnokának megölése, esküjének megszegése és a háború közbeni államcsíny olyan határátlépés volt, amelyet sokan akkor sem vállaltak, ha Hitlert már veszélyesnek vagy bűnösnek tartották. A diktatúra egyik ereje éppen az volt, hogy a hagyományos erényeket – engedelmesség, kötelesség, hazafiság – saját fennmaradásának szolgálatába állította.

A kudarc tehát nem bizonyítja, hogy az ellenállás jelentéktelen volt. Inkább megmutatja, milyen nehéz egy már megszilárdult diktatúrát belülről megdönteni. A legtöbb ellenálló nem ugyanazt a lehetőséget kapta. Kellner egy kisvárosi hivatalnokként a szavak és a dokumentálás terén cselekedhetett. Edith Wolff rejtekhelyeket és élelmiszerjegyeket szerzett. A Scholl

testvérek röplapokat írtak. Stauffenberg pedig olyan pozícióba került, ahol bombát vihetett Hitler közelébe. Mindegyik történetben más volt a mozgástér, de ugyanaz a kérdés: mit lehet tenni abból, ami ténylegesen rendelkezésre áll?

Fő források: valamennyi alapforrás, különösen Wolfgang Benz 1-2. fejezete, Peter Hoffmann összegző részei és a SPIEGEL Geschichte Johannes Tuchel-interjúja.

24. Hősökből árulók, árulókból hősök

1945 májusában a Harmadik Birodalom összeomlott, de ezzel nem dőlt el azonnal, hogyan emlékezzen Németország azokra, akik Hitler ellen fordultak. A háború utáni társadalom jelentős része maga is szolgált a rendszer intézményeiben, harcolt a Wehrmachtban, tagja volt náci szervezeteknek vagy alkalmazkodott a diktatúrához. Az ellenállók emléke ezért kényelmetlen kérdést tett fel: ha volt lehetőség nemet mondani, akkor mit jelent azok felelőssége, akik nem mondtak nemet?

A július 20-i összeesküvőket sokan még hosszú ideig hazaárulónak és esküszegőnek tekintették. Különösen a katonai közegekben élt tovább az a gondolat, hogy háború idején a vezető ellen fordulni a bajtársak elárulása. A náci propaganda „kis klikkről” szóló képe meglepően tartósnak bizonyult. A demokratikus Nyugat-Németország hivatalos emlékezetében ugyan egyre fontosabb lett a július 20., a társadalmi elfogadottság lassabban változott.

A baloldali ellenállás megítélését a hidegháború osztotta ketté. Az NDK a kommunista ellenállást tette állami identitása központjává, és saját rendszerét az antifasiszta hagyomány folytatásaként mutatta be. A Szövetségi Köztársaság ezzel szemben kezdetben inkább a

konzervatív, keresztény és katonai ellenállást emelte ki. A Rote Kapelle szovjet kapcsolatai vagy a kommunista földalatti mozgalom története emiatt Nyugaton hosszú ideig gyanúval terhelt maradt.

A Fehér Rózsa emlékezete könnyebben vált közös nemzeti örökséggé. A fiatal diákok, akik röplapokkal léptek fel a diktatúra ellen, kevésbé voltak beilleszthetők a hidegháborús katonai és ideológiai vitákba. Sophie Scholl különösen erős erkölcsi jellé vált. Az emlékezetnek azonban itt is van kockázata: a történeti alakból könnyen minden aktuális tiltakozás általános szimbóluma lesz, függetlenül a körülmények közötti különbségtől.

A dezertőrök rehabilitációja még nehezebb volt. A katonai bíróságok által elítéltek közül sokan évtizedekig jogilag és társadalmilag is az „áruló” kategóriában maradtak. Csak később vált szélesebb körben elfogadottá, hogy a náci katonai igazságszolgáltatás maga is egy jogellenes rendszer eszköze volt, és ítéleteit nem lehet automatikusan legitimnek tekinteni. Hasonlóan később semmisítették meg a Volksgerichtshof számos ítéletét.

Friedrich Kellner sorsa másfajta emlékezeti problémát mutat. Ő nem vált országos hőssé közvetlenül a háború után. Naplója hosszú időn át családi dokumentum maradt, és csak évtizedekkel később kapott nagyobb nyilvánosságot. Ez azt jelzi, hogy az ellenállás emlékezete

nem egyszerűen a legnagyobb tetteket választja ki. Szükség van források megőrzésére, kutatókra, családtagokra és intézményekre is ahhoz, hogy egy történet bekerüljön a közös emlékezetbe.

A 21. században új probléma jelent meg: az ellenállók politikai kisajátítása. Különböző mozgalmak saját konfliktusaikat hasonlítják a náci diktatúrához, és Sophie Scholl vagy Stauffenberg nevével próbálják morálisan igazolni magukat. A történeti analógia azonban könnyen hamissá válik. Demokratikus jogállamban ellenzékinak lenni nem ugyanaz, mint olyan diktatúrában cselekedni, ahol egy röplap halálos ítélethez vezethetett.

A német ellenállás emlékezete ezért nem lezárt örökség. Minden nemzedék új kérdéseket tesz fel róla. A fontos az, hogy a múltat ne egyszerű politikai jelvényként használja. Stauffenberg, Scholl, Elser, Wolff, Kellner és a többiek eltérő emberek voltak, eltérő motivációkkal és cselekvési lehetőségekkel. Tiszteletük nem abból következik, hogy minden mai ügyet hozzájuk hasonlítunk, hanem abból, hogy megpróbáljuk pontosan megérteni, milyen kockázatot vállaltak a saját korukban.

Fő források: Wolfgang Benz, 14. fejezet; SPIEGEL Geschichte 2/2019, az ellenállás utóéletéről és politikai kisajátításáról szóló írások; Joachim Fest zárófejezete.

25. Epilógus - Nem mindenki volt hős, de lehetett nemet mondani

A Harmadik Birodalom történetének egyik legnyugtalanítóbb tanulsága nem az, hogy minden embernek hőssé kellett volna válnia. Ilyen erkölcsi követelményt utólag könnyű megfogalmazni, de történetileg kevésbé segít. A diktatúra tudatosan úgy épült fel, hogy a cselekvés árát növelje: elveszítse az ember a munkáját, szabadságát, családjá biztonságát vagy az életét. A valódi kérdés inkább az, hogy a rendszernek sikerült-e teljesen eltörölnie a választás lehetőségét.

A könyv történetei alapján a válasz nem. A választás tere szűk lehetett, de nem tűnt el. Georg Elser egyedül jutott el a merénylet gondolatáig. Edith Wolff üldözötteket segített és zsidó fiatalok túlélési hálózatát támogatta. A Fehér Rózsa tagjai röplapokat készítettek. Friedrich Kellner naplót írt, híreket adott tovább és nem volt hajlandó belesimulni a helyi náci közegbe. Henning von Tresckow és Stauffenberg a hadsereg belsejéből fordította a katonai szervezet eszközeit a diktátor ellen. Mások egyszerűen rejtekhelyet adtak, nem tettek esküt, vagy elhagyták a hadsereget.

Ezek a tettek nem azonosak. Nem kell őket egyetlen erkölcsi kategóriába kényszeríteni. A zsidó családot bűjtató asszony nem ugyanazt csinálta, mint a bombát élesítő tiszt; a naplóíró nem ugyanazt kockáztatta, mint a Gestapo által keresett földalatti aktivista. Az ellenállás történetének ereje éppen abban áll, hogy különböző helyzetekben mutatja meg a lelkiismeret működését.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy az ellenállók között voltak későn ébredők. Egyesek korábban szolgálták a rendszert, elfogadták külpolitikai sikereit, vagy nem tiltakoztak olyan bűnök ellen, amelyek már másokat sújtottak. Az utókor hajlamos a végső bátor döntésből egész életre szóló erkölcsi következetességet gyártani. Ez nem szükséges. A változás képessége önmagában is történeti jelentőségű. Az ember nem azért válik ellenállóvá, mert soha nem tévedett, hanem mert egy ponton már nem hajlandó továbbmenni ugyanazon az úton.

Friedrich Kellner naplója ebben különleges végszó. Ő a háború alatt újra és újra azt kérdezte, hogyan engedhette a német társadalom, hogy a szabadságjogokat ilyen gyorsan felszámolják, és hogyan hihetett ennyire a propagandának. Keserűen látta, hogy Németország saját erejéből aligha képes megszabadulni a rendszertől. Ebben igaza lett: Hitlert végül nem a német ellenállás döntötte meg, hanem a szövetséges hadseregek katonai győzelme.

Ez azonban nem teszi fölöslegessé az ellenállás történetét. Éppen ellenkezőleg. Ha egy diktatúra csak külső erővel bukott meg, különösen fontos tudni, hogy belül sem volt teljes az erkölcsi egyformaság. Voltak emberek, akik felismertek valamit a bűn természetéből, és ezért szembefordultak a környezetükkel. Nem mentették meg Németországot a háborútól és a népirtástól, de megőriztek valamit abból a politikai és erkölcsi hagyományból, amelyre a diktatúra után új rendet lehetett építeni.

Az ellenállás legmélyebb kérdése ezért nem az, hogy „megnyerte-e” a történelmet. A legtöbb ellenálló életében nem nyert. Elsért meggyilkolták. A Scholl testvéreket kivégezték. Stauffenberget a merénylet éjszakáján lelőtték. Bonhoeffer néhány héttel a háború vége előtt halt meg. Sok névtelen ember börtönben, táborban vagy kivégzőhelyen végezte. A tettük mégis cáfolta a diktatúra egyik legfontosabb állítását: hogy nincs más választás.

Egy demokratikus társadalomban az ellenállás öröksége nem az, hogy minden politikai konfliktust diktatúraként értelmezzünk. Éppen ellenkezőleg. A demokrácia értéke abban áll, hogy a tiltakozáshoz, vitához, választáshoz, sajtóhoz és politikai szerveződéshez nem kell életet kockáztatni. A Hitlerrel szembeni ellenállás emlékezete ezért nem a demokratikus intézmények lebecsülésére,

hanem megbecsülésére tanít. Azok az emberek, akiknek egyetlen röplapért is meg kellett halniuk, különösen világossá teszik, milyen nagy politikai érték a szabad szó.

A kérdés, amellyel kezdtünk – „én vajon megtettem volna?” – végül megválaszolhatatlan marad. Senki nem tudja biztosan, hogyan viselkedne egy olyan helyzetben, amelyben a félelem, a propaganda, a társadalmi nyomás és a személyes kockázat egyszerre hat. A történelmi tudás nem azért kell, hogy utólag hősnek képzeljük magunkat. Azért kell, hogy hamarabb felismerjük azokat a folyamatokat, amelyek egyszer majd hősiességet követelnének.

Fő források: Friedrich Kellner, My Opposition; Wolfgang Benz, 1. és 14. fejezet; Joachim Fest zárófejezete; SPIEGEL Geschichte 2/2019.

Kronológia – a német ellenállás fontosabb állomásai

1933. január 30. – Hindenburg Adolf Hitlert birodalmi kancellárrá nevezi ki.

1933. február 28. – A Reichstag-tűz után kiadott sürgősségi rendelet súlyosan korlátozza az alapjogokat; tömeges letartóztatások kezdődnek.

1933. március 23. – A felhatalmazási törvény lehetővé teszi a parlament megkerülését. Az SPD képviselői ellene szavaznak.

1933 tavasza-nyara – Felszámolják a független szakszervezeteket és a politikai pártokat; megkezdődik a kommunista, szociáldemokrata és más ellenzéki hálózatok földalatti működése.

1934. június 30. – A Röhm-puccs során a rendszer törvénytelen gyilkosságokkal számol le az SA vezetésével és más ellenfelekkel.

1935-1936 – Egyházi és politikai körökben szaporodnak a rendszerrel szembeni tiltakozások; Elisabeth Schmitz memorandumot készít a zsidóüldözésről.

1937. június – Jehova Tanúi országos röplapakcióban tiltakoznak a náci állam ellen.

1938 nyara-ősze – Ludwig Beck és más katonai vezetők Hitler csehszlovákiai politikája ellen fordulnak; puccstervek készülnek.

1938. szeptember – A müncheni megállapodás Hitler diplomáciai sikere lesz, és szétzilálja a készülő katonai államcsíny politikai alapját.

1938. november 9–10. – Országos pogrom a zsidók ellen. A nyílt erőszak több későbbi ellenálló számára erkölcsi fordulópont.

1939. november 8. – Georg Elser bombája felrobban a müncheni Bürgerbräukellerben; Hitler néhány perccel korábban távozik.

1940–1941 – Egyházi tiltakozások erősödnek a fogvatékkal élők meggyilkolása ellen. A keleti háború és a tömeggyilkosságok hírei radikalizálják az ellenállás egy részét.

1941–1942 – Ifjúsági csoportok rölapokat terjesztenek és külföldi rádióadásokat hallgatnak; több fiatal súlyosan elítélnek.

1942 nyara – Megjelennek a Fehér Rózsa első rölapjai Münchenben.

1942 – A Gestapo felszámolja a „Rote Kapelle” néven összefogott hálózat jelentős részét; több tagot kivégeznek.

1943. február 18. – Hans és Sophie Scholl rölapokat terjeszt a müncheni egyetemen; letartóztatják őket.

1943. február 22. – Hans és Sophie Schollt, valamint Christoph Probstot kivégzik.

1943. február–március – A berlini Rosenstraße tiltakozás résztvevői fogva tartott hozzátartozóik szabadon bocsátását követelik.

1943. március – Tresckow köre bombát helyez Hitler repülőgépére; a szerkezet nem robban fel.

1943–1944 – A Valkűr-tervet az összeesküvők fokozatosan államcsínytervvé alakítják.

1944. január – Helmuth James Graf von Moltkét letartóztatják.

1944. július 20. – Stauffenberg bombát helyez el a Wolfsschanzéban; Hitler túléli. Berlinben megindul, majd estére összeomlik az államcsíny.

1944. július 20-21. éjszaka – Stauffenberget és több társát kivégzik a Bendlerblock udvarán.

1944 augusztusától – A Volksgerichtshof kirakatperek sorozatában ítéli halálra a július 20-i összeesküvés résztvevőit és kapcsolataikat.

1945. április – Georg Elser, Dachauban, Dietrich Bonhoeffert és több más ellenállót Flossenbürgben kivégzik.

1945. május 8. – Németország feltétel nélkül kapitulál; a Harmadik Birodalom véget ér.

Kislexikon – személyek és csoportok

Friedrich Kellner (1885–1970) – Szociáldemokrata igazságügyi tisztviselő. 1939 és 1945 között titkos naplóban dokumentálta a náci propagandát, a háborút és a rendszer bűneiről hozzá eljutó híreket.

Pauline Kellner (1888–1970) – Friedrich Kellner felesége, aki férjével együtt megtagadta a náci szervezetekhez való alkalmazkodást, és segített a veszélyes napló megőrzésében.

Georg Elser (1903–1945) – Asztalos, aki 1939. november 8-án önállóan előkészített bombamerényletet hajtott végre Hitler ellen a müncheni Bürgerbräukellerben.

Edith Wolff (1904–1997) – Berlini zsidó származású ellenálló, a Chug Chaluzi egyik szervezője; üldözötteknek szerzett papírokat, élelmet és rejtekhelyet.

Jizchak Schwersenz (1915–2005) – Zsidó pedagógus és cionista ifjúsági vezető, a Chug Chaluzi egyik központi alakja.

Gad Beck (1923–2012) – Berlini zsidó ellenálló, a Chug Chaluzi tagja és későbbi vezetője.

Zvi Aviram / Heinz Abrahamsohn (1927–2020) – A Chug Chaluzi fiatal tagja, aki bujkálva élte túl a náci üldözést.

Konrad Heiden (1901–1966) – Újságíró, Hitler és a nemzetiszocialista mozgalom egyik legkorábbi és legélesebb kortárs elemzője.

John Heartfield (1891–1968) – Baloldali művész, fotómontážsaival támadta a náci propagandát és militarizmust.

Elisabeth Schmitz (1893–1977) – Protestáns teológus és tanár, aki 1935-ben memorandumot készített a zsidóüldözés ellen.

Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) – Protestáns teológus, a Hitvalló Egyházhoz és később az Abwehr körül szerveződő ellenálláshoz kapcsolódott; 1945-ben kivégezték.

Clemens August Graf von Galen (1878–1946) – Münster katolikus püspöke, aki 1941-ben nyilvánosan bírálta a fogvatékkal élők meggyilkolását és a jogtalanságot.

Theophil Wurm (1868–1953) – Württembergi protestáns püspök, aki tiltakozott az eutanázia-program ellen.

Hans Scholl (1918–1943) – A Fehér Rózsa alapító tagja, röplapok készítője; 1943 februárjában kivégezték.

Sophie Scholl (1921–1943) – A Fehér Rózsa tagja; a müncheni egyetemen végrehajtott röplapakció után letartóztatták és kivégezték.

Alexander Schmorell (1917–1943) – A Fehér Rózsa alapító tagja, Hans Scholl közeli társa; kivégezték.

Christoph Probst (1919–1943) – A Fehér Rózsa tagja; Hans és Sophie Schollal együtt ítélték halálra.

Willi Graf (1918–1943) – Orvostanhallgató, a Fehér Rózsa tagja; kivégezték.

Kurt Huber (1893–1943) – A müncheni egyetem professzora, a Fehér Rózsa egyik röplapjának szerzője; kivégezték.

Harro Schulze-Boysen (1909–1942) – Légügyi minisztériumi tiszt, a Gestapo által Rote Kapelle néven kezelt berlini ellenállási hálózat egyik központi alakja.

Arvid Harnack (1901–1942) – Közgazdász, a Rote Kapelle hálózatának egyik szervezője, szovjet kapcsolatokkal; kivégezték.

Mildred Harnack (1902–1943) – Amerikai születésű irodalmár és ellenálló, Arvid Harnack felesége; kivégezték.

Ludwig Beck (1880–1944) – A szárazföldi hadsereg egykori vezérkari főnöke, a katonai ellenzék egyik tekintélyes vezetője; július 20. után meghalt.

Hans Oster (1887–1945) – Abwehr-tiszt, a katonai ellenállás egyik legkövetkezetesebb szervezője; 1945-ben kivégezték.

Wilhelm Canaris (1887–1945) – Az Abwehr vezetője. Ambivalens szerepe mellett szervezete több ellenálló számára védelmet és kapcsolatokat biztosított; 1945-ben kivégezték.

Carl Goerdeler (1884–1945) – Lipcse volt főpolgármestere, a polgári-konzervatív ellenállás vezető alakja, több terv szerint Hitler után kancellár lett volna.

Helmuth James Graf von Moltke (1907–1945) – Jogász, a Kreisaui Kör központi alakja; 1945-ben kivégezték.

Peter Yorck von Wartenburg (1904–1944) – A Kreisaui Kör egyik vezetője, július 20. után halálra ítélték és kivégezték.

Wilhelm Leuschner (1890–1944) – Szociáldemokrata politikus és szakszervezeti vezető, a polgári és katonai ellenállás fontos kapcsolati embere.

Julius Leber (1891–1945) – Szociáldemokrata politikus és ellenálló, aki kapcsolatban állt a július 20-i körökkel; kivégezték.

Henning von Tresckow (1901–1944) – Vezérkari tiszt, a Közép Hadseregcsoporthoz tartozó ellenállási körnek szervezője, több Hitler elleni merényletkísérlet kezdeményezője.

Fabian von Schlabrendorff (1907–1980) – Tresckow közeli társa, részt vett a Hitler repülőgépe ellen tervezett 1943-as bombamerényletben.

Claus Schenk Graf von Stauffenberg (1907–1944) – Vezérkari tiszt, az 1944. július 20-i merénylet végrehajtója és a Valkűr-puccs egyik vezetője.

Friedrich Olbricht (1888–1944) – A Tartalék Hadsereg magas rangú tisztje, a Valkűr-terv ellenállási célú átalakításának egyik kulcsfigurája.

Albrecht Mertz von Quirnheim (1905–1944) – Vezérkari tiszt, a július 20-i összeesküvés vezető résztvevője; Stauffenberggel együtt kivégezték.

Werner von Haeften (1908–1944) – Stauffenberg adjutánsa, a július 20-i merénylet és puccs résztvevője; kivégezték.

Erich Fellgiebel (1886–1944) – Tábornok, a hadsereg híradó szolgálatának vezetője; az összeesküvők kommunikációs terveiben fontos szerepet szántak neki.

Friedrich Fromm (1888–1945) – A Tartalék Hadsereg főparancsnoka. Tudott az ellenzéki tervekről, de nem csatlakozott egyértelműen; a puccs bukása után azonnal kivégeztetett több összeesküvőt.

Otto Ernst Remer (1912–1997) – A berlini őrzészlóalj tisztje, akit július 20-án a puccs végrehajtásába próbáltak bevonni; Hitler életben maradásának bizonyítéka után a rendszer oldalára állt.

Roland Freisler (1893–1945) – A Volksgerichtshof elnöke, a politikai perek fanatikus náci bírása.

Johannes Tuchel (1957–) – Történész, a Gedenkstätte Deutscher Widerstand vezetője; a modern kutatás tágabb ellenállásfogalmának fontos képviselője.

Kreisau-i Kör – Moltke és Yorck körül szerveződő, társadalmilag és politikailag sokszínű ellenállási csoport, amely a Hitler utáni rend alapelveit dolgozta ki.

Rote Kapelle – Gestapo-gyűjtőnév több, részben összekapcsolódó berlini és európai ellenállási, illetve hírszerzési hálózatra.

Fehér Rózsa – Müncheni egyetemisták és támogatóik ellenállási csoportja, amely 1942-1943-ban röplapokkal szólított fel a náci diktatúrával való szakításra.

Chug Chaluzi – Berlini zsidó ifjúsági ellenállási és önmentő közösség, amely bujkálók túlélését segítette.

Valkűr – Eredetileg a Tartalék Hadsereg belső vészhelyzeti mozgósítási terve; az összeesküvők 1944-ben államcsínytervvé alakították.

Függelék I. Történeti viták - hogyan változott az ellenállás képe?

A német ellenállás kutatása maga is történeti folyamat. Az 1945 utáni első években a kérdés még közvetlenül összekapcsolódott Németország erkölcsi és politikai helyzetével. Az ország romokban állt, a nürnbergi per feltárta a rendszer bűneinek egy részét, a lakosság jelentős része pedig saját részvételével, alkalmazkodásával vagy veszteségeivel próbált szembenézni. Ebben a közegben az ellenállók története egyszerre lehetett vigasz és vád.

A korai nyugatnémet értelmezésekben különös súlyt kapott július 20. A katonai és konzervatív összeesküvők bizonyították, hogy a német állami és katonai elitben is létezett Hitlerrel szembeni erkölcsi-politikai ellenzék. Ez fontos volt egy olyan ország számára, amely vissza akart térni a demokratikus államok közösségébe. Joachim Fest is hangsúlyozza, hogy az ellenállás léte hozzájárult ahhoz, hogy Németország ne kizárólag a diktatúrával azonosítva jelenjen meg a háború utáni világban.

Ennek a megközelítésnek azonban ára volt. A munkásmozgalom, a kommunista ellenállás, a zsidó önmentés, az ifjúsági nonkonformizmus, a dezertálás és a

hétköznapi megtagadás kevésbé illett a reprezentatív nemzeti történetbe. Az államcsínyt előkészítő tábornok vagy főpolgármester könnyebben kapcsolható a politikai állam fogalmához, mint az ismeretlen munkás, aki néhány röplapot terjesztett, vagy az asszony, aki egy zsidó ismerőst bújtatott.

A hatvanas-hetvenes évektől a társadalomtörténeti kutatás fokozatosan kitágította a képet. A kérdés már nem csak az lett, ki akarta megdönteni Hitlert, hanem az is, hogyan viselkedtek társadalmi csoportok a rendszer integrációs nyomásával szemben. A „Rezisztenz”, a megtagadás, az önérvényesítés és az ellenzéki magatartás fogalmai azt próbálták leírni, hogy a totalitárius igény és a társadalom között számos súrlódási pont létezett. Wolfgang Benz könyve ennek a tágabb szemléletnek egyik összefoglaló képviselője.

A fogalmi nyitás azonban új veszélyt is hozott. Ha minden apró eltérés ellenállás, akkor a szó elveszíti politikai és erkölcsi súlyát. Az a munkás, aki azért késett, mert nem szeretett dolgozni, nem lesz automatikusan szabotőr. Az a polgár, aki magánbeszélgetésben panaszkodott az élelmiszerhiányra, még nem politikai ellenzéki. A modern kutatás ezért a cselekvés célját, kockázatát, következményét és tudatosságát együtt vizsgálja.

Külön vita övezi a Wehrmacht ellenállóit. A háború utáni hősi kép időnként úgy mutatta be őket, mintha a hadsereg „másik Németországa” lett volna. A későbbi kutatás sokkal erősebben hangsúlyozta a Wehrmacht részvételét a megszálló háborúban és a bűncselekményekben. Ez nem teszi semmissé Stauffenberg, Tresckow vagy Oster ellenállását, de megakadályozza, hogy a végső cselekedet az egész intézményt felmentse. A történelmi feladat itt az, hogy egyszerre lássa az együttműködést és a későbbi szakítást.

Hasonlóan változott Georg Elser megítélése. Sokáig gyanakvás övezte magányos merényletét, részben azért, mert a náci propaganda külföldi összeesküvést sejtetett mögötte, részben mert a háború utáni emlékezeti keretekben nehezen talált helyet. A későbbi kutatás világossá tette önálló politikai motivációját és technikai előkészítését. Ma már a német ellenállás egyik központi alakjaként kezelik.

A Rote Kapelle esete azt mutatja, milyen mélyen alakíthatja a hidegháború a történelmi értékelést. Nyugaton a szovjet hírszerzési kapcsolat miatt sokáig elsősorban kémhálózatként kezelték, keleten antifasiszta hőstörténetté egyszerűsítették. A források alapján mindkét narratíva részleges. A hálózat egyes tagjai valóban adtak át információkat a Szovjetuniónak, de ugyanakkor

rendszerellenes politikai tevékenységet és mentést is végeztek. A történelmi igazság nem mindig illeszkedik egyetlen emlékezetpolitikai táborba.

A dezertőrök és szolgálatmegtagadók körüli vita még élesebben mutatja a normák változását. A náci katonai jog „árulónak” nevezte őket. A háború utáni társadalom sokáig megőrizte ezt a kategóriát, mert a Wehrmachtban szolgáló milliók saját életútját sérthette volna az a gondolat, hogy az engedelmesség nem mindig erény. Csak később vált általánosabbá a felismerés, hogy egy bűnös háborúban a parancs megtagadásának erkölcsi jelentése más lehet.

Az ellenállás történetírásának fejlődése végül ugyanarra tanít, mint maga az ellenállás: az erkölcsi kategóriák történelmi elemzés nélkül könnyen leegyszerűsödnek. A hős és áruló, bátor és gyáva, hazafi és ellenség szavai a náci államban is politikai fegyverek voltak, és a háború után is sokáig azok maradtak. A történész feladata nem az, hogy új propagandát gyártson az ellenkező előjellel, hanem hogy rekonstruálja a döntéseket, a mozgásteret és az indítékokat.

Fő források: Wolfgang Benz, 1., 12. és 14. fejezet; Joachim Fest előszava és zárófejezete; SPIEGEL Geschichte 2/2019, Johannes Tuchel-interjú és az emlékezetpolitikai írások.

Függelék II. Az ellenállás tíz dilemmája

1. Korán cselekedni vagy biztos bizonyítékra várni? 1933-ban még sokkal nagyobb volt a politikai mozgástér, de kevesebben látták előre, milyen radikális lesz a rendszer. 1944-re a bűnök és a katonai katasztrófa nyilvánvalóbbá vált, viszont a diktatúra sokkal erősebb rendőri apparátussal rendelkezett. Az ellenállás egyik tragédiája, hogy a legjobb cselekvési lehetőség és a legnagyobb erkölcsi bizonyosság nem ugyanabban az időpontban jelentkezett.

2. Legalitás vagy törvénszegés? Sok hivatalnok és katona sokáig abban reménykedett, hogy a rendszer saját intézményein belül korrigálható. A náci állam azonban a törvény formáját használta a jog felszámolására. Eljött az a pont, amikor a törvényességhez való ragaszkodás a törvénytelenység szolgálatává válhatott. A kérdés nem az volt, tiszteletben kell-e tartani a jogot, hanem hogy jog-e még az, amit egy bűnös állam parancsként kihirdet.

3. Hazafiság vagy hazaárulás? A külfölddel kapcsolatot kereső ellenállók tudatosan sértették a háborúban álló állam érdekeit. Saját felfogásuk szerint azonban Németország valódi érdeke Hitler eltávolítása és a pusztítás megállítása volt. A konfliktus azt mutatja, hogy a

haza nem azonosítható automatikusan a mindenkori kormánnyal. Egy diktatúra éppen ezt az azonosságot próbálja kikényszeríteni.

4. Engedelmesség vagy lelkiismeret? A hadsereg különösen erősen épült a parancs és eskü fogalmára. A katonai ellenállók számára ezért nemcsak politikai, hanem identitásbeli szakítás volt Hitler ellen fordulni. Ugyanez jelent meg a vallási szolgálatmegtagadóknál. A lelkiismeret akkor válik politikai tényezővé, amikor az állam olyan engedelmességet követel, amelyet az egyén erkölcsileg már nem tud vállalni.

5. Megölhető-e a zsarnok? Elser, Tresckow és Stauffenberg számára a kérdés gyakorlati lett. A merénylet elkerülhetetlenül emberölést jelentett, és más jelenlévők életét is veszélyeztethette. Az ellenállók egy része vallási vagy erkölcsi okból sokáig idegenkedett ettől. A döntés végül abból a felismerésből született, hogy Hitler életben maradása tömegek további halálát jelenti. Ettől a dilemma nem tűnt el, csak más súlyúvá vált.

6. Kis hálózat vagy tömegmozgalom? A konspiráció biztonsága kis csoportot kívánt, a rendszer megdöntése viszont széles támogatást. Minél több embert vontak be, annál nagyobb lett a lebukás kockázata. Minél szűkebb maradt a kör, annál kisebb volt a politikai ereje. A német ellenállás egyik strukturális gyengesége ebből az

ellentmondásból fakadt.

7. Megmenteni egy embert vagy megtámadni a rendszert? A mentőhálózatok közvetlenül életeket óvtak, de ritkán veszélyeztették a diktatúra egészét. A puccstervek az egész rendszert célozták, viszont évekig nem hoztak közvetlen eredményt. Nincs egyszerű rangsor a kettő között. A politikai stratégia és az erkölcsi következmény más mércével működik.

8. Együttműködni olyanokkal, akikkel a jövőről nem értünk egyet? Kommunisták, szociáldemokraták, konzervatívok és keresztények Hitler után más államot akartak. A közös ellenállás mégis kompromisszumot követelt volna. A Kreisaui Kör és a július 20. körüli kapcsolatok azt mutatják, hogy bizonyos hidak létrejöttek, de túl későn és túl szűk körben.

9. Várni a katonai helyzetre vagy azonnal cselekedni? A puccs katonai sikeréhez megfelelő pillanat kellett. Hitler nagy népszerűsége idején a tábornokok támogatása kevés volt; a vereségek után viszont a rendszer már totális háborúban működött. A túl sok taktikai mérlegelés könnyen halogatássá vált. Fest történetének egyik visszatérő motívuma éppen a lehetőségek elmulasztása.

10. Mi értelme cselekedni, ha valószínű a kudarc? A Fehér Rózsa tagjai nem számíthattak arra, hogy néhány

ezer rölap azonnal megdönti a rendszert. Tresckow 1944-ben már azt is fontosnak tartotta, hogy a kísérlet maga bizonyítsa a német ellenállás létezését. A politikai cselekvésnek így két szintje lett: a gyakorlati siker és a tanúságtétel. A kettő nem azonos, de a teljes reménytelenségben a második is történeti jelentőséget kaphat.

E dilemmák egyike sem oldható fel utólag egyszerű képlettel. Éppen ezért a Hitlerrel szembeni ellenállás nem használható könnyű erkölcsi példatárként. A szereplők olyan döntéseket hoztak, amelyekben minden lehetőség súlyos kockázatot hordozott. A történet nem azt tanítja, hogy mindig egyértelmű a helyes cselekvés, hanem azt, hogy az erkölcsi bizonytalanság sem mentesít automatikusan a döntés felelőssége alól.

Függelék III. Forráskritikai megjegyzések

A kötetben használt öt fő forrás eltérő műfajú, ezért eltérő módon kell olvasni őket. Friedrich Kellner naplója elsődleges forrás: kortárs benyomásokat, híreket, érzelmeket és politikai ítéleteket rögzít. Nagy értéke éppen közvetlensége, de nem tekinthető minden kérdésben semleges leírásnak. Kellner erősen Hitler-ellenes szociáldemokrata volt, és dühösen ítélte meg honfitársai alkalmazkodását. Naplója azt mutatja meg, mit láthatott és gondolhatott egy különösen figyelmes ellenzéki, nem azt, hogy minden német ugyanazt tudta.

Peter Hoffmann munkája ezzel szemben részletes történelmi rekonstrukció. Erőssége a katonai összeesküvések dokumentációja, a személyek, tervek, találkozók és július 20. eseményeinek aprólékos feldolgozása. A könyv fókuszából következően kevésbé alkalmas arra, hogy a társadalmi ellenállás egészét egyenlő súllyal bemutassa. A jelen kötet ezért főleg a katonai-politikai fővonalnál támaszkodik rá.

Joachim Fest műve narratívabb. A július 20-ához vezető „hosszú út” politikai és emberi drámáját akarja megmutatni, és különösen erős a döntésképtelenség, a mulasztás, a fokozatos radikalizálódás és a kudarc

értelmezésében. Fest maga is jelzi, hogy szélesebb közönségnek ír, és a kutatás eredményeit összefüggő történetté rendezi. Emiatt értelmező hangsúlyai erősebbek, mint egy dokumentumkiadásban.

Wolfgang Benz könyve szélesebb társadalmi fogalmat használ. A munkásmozgalomtól az egyházakon, ifjúságon és zsidó ellenálláson át a dezertálásig sokféle cselekvést vizsgál. Ez alkalmas arra, hogy a július 20-i perspektívát kiegyensúlyozza, de egyúttal szükségessé teszi a fogalmi különbségek megtartását: nem minden megtagadás azonos a rendszer megdöntésére irányuló szervezett ellenállással.

A SPIEGEL Geschichte tematikus száma magazinműfaj. Erőssége a portré, a személyes történet és a kutatói vita közérthető bemutatása. A lapban szereplő interjúk és esettanulmányok jól egészítik ki a monográfiákat, különösen Edith Wolff, Friedrich Kellner, Georg Elser, a Fehér Rózsa, a Rote Kapelle és a dezertálás történeténél. A magazin szerkezete azonban nem teljes monografikus összefoglaló, ezért a kötet nem annak fejezetsorrendjét követi.

A források közötti eltérések esetén a könyv arra törekszik, hogy ne gyártson mesterséges bizonyosságot. Egyes motivációk – különösen a katonai ellenállók belső fordulatai – nem köthetők egyetlen dátumhoz. A személyes visszaemlékezések utólagos önértelmezést is

tartalmazhatnak. A puccstervek rekonstrukciójánál pedig különbség van aközött, amit valaki megfontolt, amit szóban vállalt, amit előkészített, és amit ténylegesen végrehajtott. Az ellenőrzött kiadás néhány vitatott vagy gyakran leegyszerűsített részletét – különösen a Rosenstraße tiltakozásának következményeit, az Aktion T4 1941-es leállítását és folytatását, valamint az 1944. július 20-i merénylet technikai körülményeit – intézményi történeti forrásokkal is összeveti.

A történeti szintézis célja ezért nem az, hogy minden szereplőt egyetlen ítéletbe zárjon. A források együtt olyan képet adnak, amelyben a német ellenállás egyszerre politikai, társadalmi, erkölcsi és személyes történet. Az eltérő nézőpontok nem zavaró zajt jelentenek, hanem a téma lényegéhez tartoznak.

Felhasznált fő források és szakirodalom

Benz, Wolfgang: Der deutsche Widerstand gegen Hitler. C. H. Beck, München, 2014. A kötet fogalmi keretet ad az ellenállás különböző formáihoz, és széles társadalmi spektrumon mutatja be a munkásmozgalmat, az egyházakat, az ifjúságot, a zsidó ellenállást, a tradicionális eliteket, a katonai ellenzékét, az emigrációt, a dezertálást, július 20-át és az utóéletet.

Fest, Joachim: Staatsstreich. Der lange Weg zum 20. Juli. Siedler Verlag, Berlin, 1994. A július 20-i államcsínyhez vezető politikai és katonai folyamat narratív feldolgozása, különös tekintettel az 1938-as válságra, a katonai ellenállás belső konfliktusaira, Tresckowra, Stauffenbergre és a puccs bukására.

Hoffmann, Peter: The History of the German Resistance 1933–1945. Third edition, revised and expanded by the author. Macdonald and Jane's / MIT Press, 1977. A katonai és polgári összeesküvések egyik legnagyobb részletességű feldolgozása, különösen az 1938-as puccstervekről, a külföldi kapcsolatokról, a merényletkísérletekről, a Valkúrról és 1944. július 20. eseményeiről.

Kellner, Friedrich: My Opposition. The Diary of Friedrich Kellner - A German against the Third Reich. Edited and translated by Robert Scott Kellner, Cambridge University Press, 2018. Elsődleges forrás a náci Németország mindennapjairól és egy következetes rendszerellenes vidéki hivatalnok gondolkodásáról 1939-1945 között.

SPIEGEL Geschichte 2/2019: Widerstand gegen Hitler - Mit dem Mut der Verzweiflung. Tematikus történelmi magazin, portrékkal és tanulmányokkal többek között Friedrich Kellnerről, Edith Wolffról és a Chug Chaluziról, Konrad Heidenről, Georg Elseről, az ifjúsági ellenállásról, a Rote Kapelléről, Stauffenbergéről, a Fehér Rózsáról és az ellenállás későbbi politikai emlékezetéről.

Kiegészítő ellenőrző források

United States Holocaust Memorial Museum, Holocaust Encyclopedia: The Rosenstraße Demonstration, 1943; Euthanasia Program and Aktion T4. A Rosenstraße-eset és az Aktion T4 utólagos tényellenőrzéséhez felhasznált intézményi háttéranyagok (ellenőrizve: 2026. augusztus).

Gedenkstätte Deutscher Widerstand, Berlin: Claus Schenk Graf von Stauffenberg and the Attempted Coup of July 20, 1944; The Attempted Coup of July 20, 1944. A július 20-i merénylet technikai részleteinek, a Valkűr végrehajtásának és a Bendlerblock eseményeinek ellenőrzéséhez felhasznált intézményi források (ellenőrizve: 2026. augusztus).

A kötet módszeréről

A jelen könyv nem valamelyik felsorolt mű fordítása vagy rövidített változata. A különböző források eltérő súlypontjait összevető, önálló szerkezetű történeti összefoglaló. A katonai összeesküvéseknél Hoffmann részletes dokumentációja és Fest narratív elemzése szolgált fő szakirodalmi támpontként; az ellenállás fogalmának, társadalmi formáinak és utóéletének értelmezéséhez Benz munkája volt meghatározó. Kellner naplóját kortársi tanúságtételként használtuk, a SPIEGEL Geschichte portréit pedig olyan egyéni történetek és kevésbé ismert ellenállási formák rekonstruálásához, amelyek a katonai-politikai fővonalon kívül esnek.

A források között egyes kérdésekben hangsúlykülönbség van. A könyv ezeket nem próbálja mesterségesen eltüntetni. Különösen az ellenállás fogalmánál, a katonai ellenzék motivációinál és egyes szereplők politikai megítélésénél fontos, hogy a történeti cselekedetet ne az utókor egyetlen ideológiai mércéjével értékeljük. A cél nem felmentés vagy elmarasztalás, hanem annak megmutatása, milyen döntési helyzetekben és milyen korlátozott lehetőségek között született meg a Hitlerrel szembeni cselekvés.